

ציון

העורכים: מיכאל טוך, נדב נאמן, ורד נעם, משה רוסמן

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה פא • ג-ד • תשע"ו

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

התוכן

295	ורד נעם: ההשכיחו חכמינו את זכר החשמונאים? עיון מיוחד בשאלה ישנה
335	מרדכי עקיבא פרידמן: תלונה לסלטאן על ר' אברהם בן הרמב"ם
391	מעוז כהנא: שבתי צבי איש ההלכה
435	זהר שביט: הילכו יחדיו בלתי אם נועדו? הוצאתו לאור של הקובץ הדו־ לשוני של אליעזר בן־יהודה וחיים קלמי
	עיונים בהיסטוריה
463	כנה ורמן: רדיפה דתית: עיונים בהיסטוריוגרפיה עתיקה ומודרנית
	ספרים ודברי ביקורת
497	קימי קפלן: חיבורים מקיפים על תולדות יהודי אמריקה: הקשרים ומאפיינים
509	נדב נאמן: טלי אורנן, שמואל אחיטוב, אסתר אשל וזאב משל, לה' תימן ולאשרתו: הכתובות והציורים מִכְּנֵת־לֵיל עֵגְרוֹד ('חורבת תימן') בסיני
515	יוסף שצמילר: מגנזי אירופה, ההדיר והוסיף מבואות שמחה עמנואל
517	חיים סעדון: משה חלמיש, משה עמאר ומוריס רומני (עורכים), יהודי אלג'יריה ולוב
523	ירון בן־נאה: אביעד מורנו, אירופה ממרוקו: הפרוטוקולים של הנהגת קהילת יהודי טנג'יר (החונטה) 1860–1864
529	דב שוורץ: <i>Marc B. Shapiro, Changing the Immutable: How Orthodox Judaism Rewrites Its History</i>
532	מרגלית שילה: מאיר חזן, מהפכת הענוות: אישה ורובה בארץ ישראל, 1907–1945
540	מספרות המחקר
544	ספרים שנתקבלו במערכת
XXV	תקצירים באנגלית

הילכו יחדיו בלתי אם נועדו? הוצאתו לאור של הקובץ הדו־לשוני של אליעזר בן־יהודה וחיים קלמי

מאת זהר שביט

בארכיון 'אליאנס ישראל'ט אוניברסל' (כ"ח) בפריס שמור מכתב ששלחו ב־21 ביוני 1904, מירושלים לפריז, אליעזר בן־יהודה וחיים קלמי, מורה בבית הספר של אליאנס. בענווה מופלגת כתבו השניים בצרפתית לנשיא אליאנס נרסיס לֶוֶן (Narcisse Leven):

אדוני הנשיא,

יש לנו הכבוד להגיש לך את עבודתנו הקטנה שזה עתה הוצאנו לאור; אנו מבקשים שתואיל להצייץ בה ומקווים שתמצא אותה מועילה לצורך ההוראה של שתי השפות, שבהן גילית תמיד, ובצדק, עניין רב. אנא קבל אותה כעדות צנועה להערכתנו הרבה. ברגשי כבוד עמוק אליך, כבוד הנשיא

א. בן־יהודה

ת. קלמי.¹

המכתב הקצר הזה מסיים פרשייה לא מוכרת ואף מפתיעה בחיי אליעזר בן־יהודה, המאירה באור שונה את יחסו הקנאי לעברית, ושופכת אור גם על מערכת היחסים המורכבת שלו עם קבוצה של משכילים מתונים מן 'היישוב הישן', רובם בני העדה הספרדית, ועם חברת כ"ח. 'עבודתנו הקטנה' מתייחסת לקובץ דו־לשוני צנום,² מאה עשרים ושלושה עמודים אורכו, שנקרא בצרפתית: *Recueil de morceaux de lecture* (=קובץ מאמרים לקריאה). קובץ

* תודתי העמוקה לספרניות בספריית כ"ח בפריז, גילה קופר ורוז לוי, על עזרתן שלא תסולא בפז. לעופר אידלס, ליפה ארלנגר, לעירית הלביא, לעמנואל הלפרין, לאיב ואל, לפרופ' ירון צור, לתמיר קרקסון ולפרופ' שמעון שורצפוקס תודה על עזרתם בהכנת המאמר. תודתי לפרופ' אברהם נוברשטרן מבית שלום עליכם על התמיכה במחקר: 'המפה הלשונית של היישוב היהודי'. תרגום המקורות מצרפתית נעשה בידי מחברת המאמר.

1 Archives AIU Israël XVI E 48: 'Monsieur le Président, Nous avons l'honneur de vous adresser le petit travail que nous venons de faire paraître; nous vous prions d'y jeter un coup d'oeil et nous espérons que vous trouverez qu'il peut être utile à l'enseignement des deux langues auxquelles vous avez, à juste raison, porté toujours un grand intérêt. Veuillez l'accepter comme un faible témoignage de notre grande admiration. Veuillez,

Monsieur, le Président, agréer l'assurance de notre profond respect'
2 בעיתון 'השקפה' התפרסמה סמוך למכתב מודעה שבישרה על הוצאתו לאור של הקובץ. ראו: השקפה, מג, כ"ד בתמוז תרס"ד, 7.7.1904, עמ' 401.

№ 3389/2 26 JUIN 1904

Jerusalem le 21 juin 1904

Monsieur le Président,

Nous avons l'honneur de vous adresser le petit travail que nous venons de faire paraître; nous vous prions d'y jeter un coup d'œil et nous espérons que vous trouverez qu'il peut être utile à l'enseignement des deux langues auxquelles vous avez, à juste raison, porté toujours un grand intérêt. Veuillez l'accepter comme un faible témoignage de notre grande admiration.

Veuillez, Monsieur, le Président, agréer l'assurance de notre profond respect

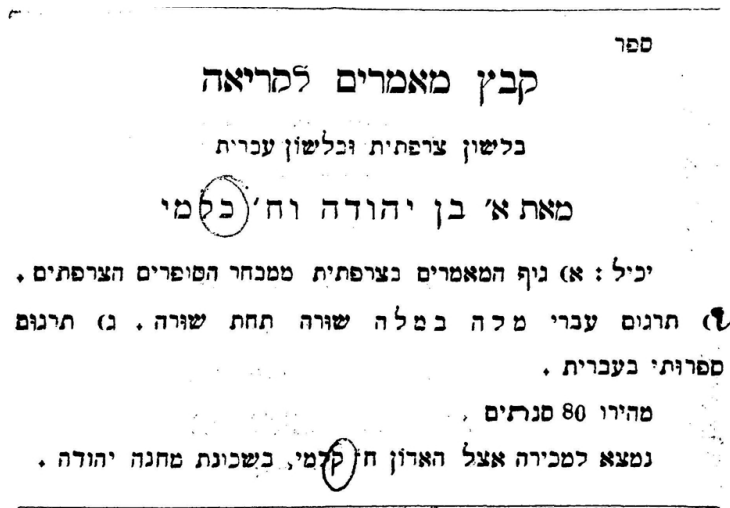
C. Ben-Jehoudy
H. Calmy

מכתבם של אליעזר בן יהודה וחיים קלמי לנשיא אליאנס נרסיס לון, 21.6.1904
ארכיון כ"ח בפריס (ראו הערה 1)

נשכח זה ראה אור בירושלים בדפוס הרב אברהם משה לוֹנֵץ (Abraham Moses Lunc) והוא מסמך נדיר שבנדירים.

הקובץ הדו-לשוני נולד כתוצאה משיתוף פעולה, לכאורה בלתי מתקבל על הדעת, בין אליעזר בן-יהודה (1855–1922) ובין שתי דמויות מן היישוב הישן: המורה חיים קלמי (1851–1933) והרב יעקב מאיר (1856–1939). בן-יהודה היה לא רק 'מחיה השפה העברית' אלא גם אחד ממבשרי הלאומיות היהודית בארץ ישראל, ואילו חברת כ"ח הסתייגה מן הלאומיות היהודית ולא תמכה בתנועה הציונית.³ את ההוצאה לאור של הקובץ שיזמו קלמי

3 על אליאנס, הלאומיות והציונות ראו: Catherine Nicault, 'Face au sionisme (1897–1940)',

המודעה בעיתון 'השקפה' המבשרת על הוצאת הספר, 7.7.1904

ובן-יהודה, ואת מבחר הקטעים שבחרו לכלול בו, אני מציעה לראות כמקרה-מבחן לשיתוף הפעולה ולאיינטרסים המשותפים של אנשי היישוב הישן ואנשי היישוב החדש. אמנם, הם דגלו בהשקפות עולם שונות בתכלית, אבל היו ביניהם נקודות מפגש שאפשרו דיאלוג ושיתוף פעולה. מצד אחד, בן-יהודה ביקש לקדם בכל דרך אפשרית את הנחלת העברית, הוראתה והפצתה, מפני שייחס חשיבות לאומית להפיכת העברית לשפת היישוב היהודי – אולי הפן הלאומי החשוב ביותר בעיניו. מצד אחר, המורה חיים קלמי היה מעוניין לקדם את ערכי החינוך האוניברסליים של חברת כ"ח, שבעיקרו של דבר התיישבו עם תפיסת המודרניזציה של החברה היהודית שבאה לידי ביטוי במגמה הלאומית של אליעזר בן-יהודה,⁴ והרב יעקב מאיר ביקש לפתוח צוהר מפוכח, אם כי מפוקת, לעולם שמחוץ ליישוב הישן.⁵

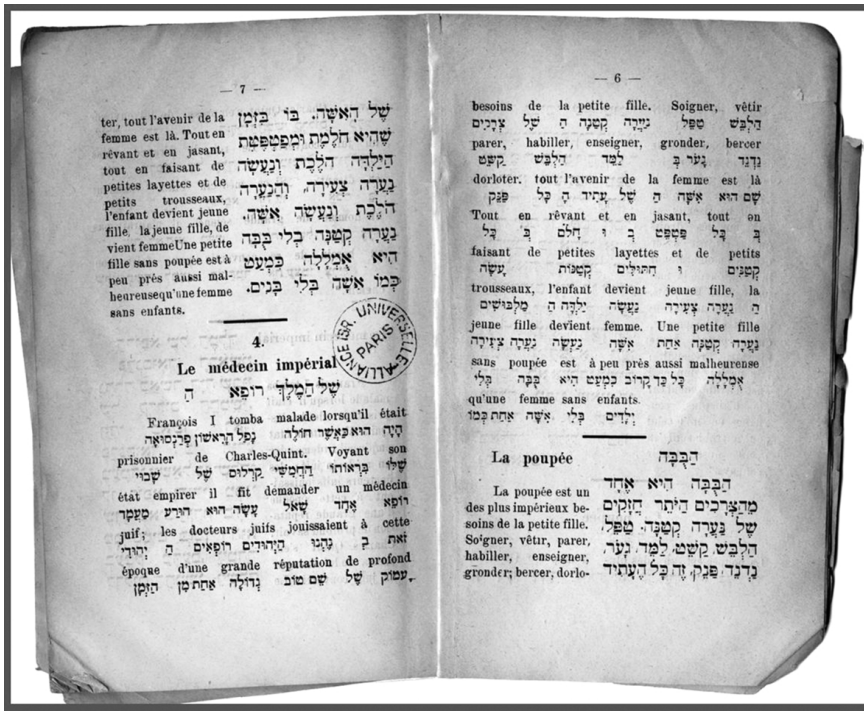
למרות האופי האנקדוטלי של הפרשייה הלא מוכרת הזאת בתולדות היישוב בסוף המאה התשע עשרה, הדיון בה יכול להאיר את מרקם היחסים בין המשכילים המתונים מן היישוב הישן, בעיקר בני העדה הספרדית, ובין אנשי היישוב החדש,⁶ וכן את יחסה ללאומיות של

Histoire de l'Alliance israélite universelle de 1860 à nos jours, sous la direction de André Kaspi, Paris 2010, pp. 189–226; ירון צור, 'מחוץ לאירופה: הציונות במרוקו בראשיתה ובהתפתחותה', הציונות לאזוריה, בעריכת אלון גל, ירושלים תש"ע, עמ' 203–271.

4 על מטרתיה החינוכיות של חברת 'כל ישראל חברים' ועל פרויקט המודרניזציה שלה ראו בספרו החשוב של אהרון רודריג, חינוך חברה והיסטוריה: 'כל ישראל חברים' ויהודי אגן הים התיכון 1860–1929, ירושלים תשנ"א.

5 על קשריו של בן-יהודה עם העדה הספרדית ראו: תמיר קרקסון, 'יחסם של אליעזר בן-יהודה ועיתוניו לספרדים, 1879–1908', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 2013.

6 על היחסים בין היישוב 'הישן' ל'חדש' ראו: ישראל ברטל, "'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' – הדימוי והמציאות', קתדרה, 2 (תשל"ז), עמ' 3–19.

הקטע 'הבובה' בעברית ובצרפתית, 'קובץ מאמרים לקריאה', ספריית כל ישראל חברים, פריז (Archives AIU, Paris)

חברת 'אליאנס ישראלית אוניברסל', או בשמה העברי, חברת 'כל ישראל חברים' (כ"ח). בפרשייה זו היו מעורבים כאמור שלושה: אליעזר בן-יהודה, הרב הספרדי יעקב מאיר והמורה חיים קלמי (המוזכר לעתים גם כקאלמי או כלמי, Calmy). הרקע של האירועים היה המתח בין המדיניות הא-לאומית של ההנהלה המרכזית של חברת כ"ח בפריז ופעילותה בארץ ישראל, מחד גיסא, והיחסים בין היישוב הישן ליישוב החדש, על רקע צמיחת הלאומיות היהודית, מאידך גיסא.

א. נסיבות יצירת הקובץ

הקובץ הדו-לשוני נתגלה באקראי בזכות המילה 'בובה'. במהלך מחקר על 'המפה הלשונית' בתקופת היישוב הופנתה תשומת לבי⁷ למאמר שכתב הלשונאי ראובן סיוון על חידושי הלשון של בן-יהודה. על המילה 'בובה' כתב סיוון, שהיא הופיעה לראשונה בשנת תרס"ד:

7 תודתי לגב' רוני כספי על שהפנתה את תשומת לבי למאמרו של סיוון.

ב'קובץ מאמרים לקריאה/ מאת א' בן-יהודה 'מחבר המלון הגדול של הלשון העברית בזמן הזה', וחיים קלמי 'מורה בבית-הספר של חברת "כל ישראל חברים"', חלק ראשון, ירושלים התרס"ד, [שבן] מובאים, טור מול טור, סיפורים מנוקדים לילדים, עברית מול צרפתית. אחד הסיפורים נקרא La poupée ותרגומו הבקב. ⁸

ציון שמו של בן-יהודה בקשר לפרסום ספר בצרפתית ובעברית היה מפתיע, ולאמתו של דבר, נראתה תחילה כפליטת קולמוס. אמנם, ידוע שבן-יהודה כתב כמה מקראות לילדים והיה שותף בכתיבה של מקראות עם אחרים. לדוגמה, 'מקרא [כך בקטלוג הספרייה הלאומית] לילדי בני ישראל', שהוציא לאור עם דוד ילין כבר בשנת 1887, בהוצאת בית הספר 'התורה והמלאכה' של חברת 'כל ישראל חברים' בירושלים. ⁹ ואולם, האם ייתכן שבן-יהודה הוציא לאור בארץ ישראל מקראת לילדים שכללה גם טקסטים בצרפתית בנוסף לטקסטים בעברית? האם ייתכן שבן-יהודה, שכמעט גזר אלם על בנו כשאסר לחשוף אותו לדיבור לא-עברי, ¹⁰ היה מעורב בהוצאה לאור של ספר בצרפתית יחד עם מורה שניהן כסגן מנהל של בית הספר של חברת 'כל ישראל חברים' בירושלים, שאותה תקף בן-יהודה בחריפות מעל דפי עיתוניו? ¹¹ התמיהה גברה משום שכמעט שלא נמצא אזכור של הקובץ הזה במחקרים הרבים שנכתבו על בן-יהודה, גם פרי עטם של הבקיאים ביותר בקורות חייו. בביוגרפיה המקיפה והמפורטת שלו ציין יוסף לנג, כי לא ברור אם המקראה שיוזם משה פרסקו יותר משני עשורים קודם לכן אכן ראתה אור, שכן 'לא עלה בידינו לראות את תכנית הלימודים או את המקראה שכתב'. ¹² עם זאת, באחד ממאמריו של לנג מובא צילום של העמוד הראשון של הקובץ המדובר, וייתכן שלנג לא קישר בין הדו"ח של פרסקו (ראו להלן) לקובץ הזה. ¹³

הקובץ שאנו דנים בו נזכר בהספד על קלמי שפרסם אברהם אלמליח, מחבר 'מלון חדש ושלם עברי-צרפתי', ¹⁴ שחתם אותו: 'אחד מאלפי תלמידי' של קלמי. בהספד מצוי מידע רב

- 8 ראובן סיוון, 'ראשית הרחבת הלשון בימינו', לשוננו לעם, לג (תשמ"ב), עמ' 52.
- 9 [אליעזר] בן-יהודה ודוד ילין, מקרא לילדי בני ישראל, כולל ראשית למודים, ספרי התלמוד והמדרשים ומשלי שועלים, ירושלים תרמ"ז. לאזכורים של המקראה המשותפת לילין ובן-יהודה ראו: בשמת אבן-זהר, 'יצירת המערכת של ספרות הילדים בתהליך בנייתה של התרבות העברית בארץ-ישראל, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 1999.
- 10 במכתב לרעייתו דבורה כתב בן-יהודה בשנת 1886: 'אמרי לבן ציון כי אם לא ישמע אשכנזיק [כך?], אביא לו מתנות יפה מאד, ואם אין, אם ישמע אשכנזיק, לא אביא לו מתנות ואשנאהו, ולא אדבר אתו, וגם אכהו מכות רצח'. אב"י אל דבורה, 27.10.1886, אצ"מ, A192/1148; מובא אצל: יוסף לנג, דבר עברית! – חיי אליעזר בן-יהודה, א, ירושלים תשס"ח, עמ' 117.
- 11 ראו: בן-יהודה, 'פעולת שוא', החבצלת, 30.12.1881, עמ' 1; הני"ל, 'התקוה שבה', שם, 20.1.1882. על יחסיו של בן-יהודה עם נסים בכר ראו: שמעון שורצפוקס, 'התכתבותו של נסים בכר, מנהל כ"ח בירושלים, בשנת 1894, שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 481-482.
- 12 לנג (לעיל), הערה 10, עמ' 77.
- 13 יוסף לנג, 'אליעזר בן-יהודה מורה לעברית ב"התורה והמלאכה"', ירושלים, קתדרה, 56 (תש"ן), עמ' 101; מקורו של הצילום ככל הנראה בעותק החסר בספרייה הלאומית, מפני שמיד לאחר עמוד השער בעברית מופיע העמוד השני של הסיפור 'השכמה', כמו בעותק של הספרייה הלאומית.
- 14 [אברהם] אלמליח, 'חיים קלמי ז"ל', דואר היום, 30.1.1933, עמ' 3.

ערך על תולדות חייו של קלמי ועל הקובץ הנדון. אלמליח סבר ש'העברית חוברת ע"י אליעזר בן-יהודה והצרפתית על ידי חיים קלמי', ונראה שלא היה ער לכך שהקטעים שנכללו בקובץ היו ברובם ממקורות צרפתיים, ותרגומם לעברית נעשה כנראה בידי בן-יהודה. והנה, הקובץ לא נעלם לגמרי: בספרייה הלאומית נמצא עותק שלו, וכך אף בספריית אליאנס שברובע התשיעי בפריס (45 rue La Bruyère). מהשוואה של העותק בספריית אליאנס, שיש בו 123 עמודים, עולה שבעותק שבספרייה הלאומית חסרים חמישה עמודים: הפתיחה של הסיפור 'השכמה' (Le lever), ההקדמה שכתבו המחברים בעברית ובצרפתית המתארת את מטרת הקובץ, וכן טקסט קצר מאת הרב יעקב מאיר, בעברית ובצרפתית – מעין 'השכמה' לקובץ. כל אלה חשובים לדיוננו כפי שיתברר במהלך הדיון.

ב. בן-יהודה כמורה באליאנס

הרעיון להוציא לאור את הקובץ נולד כנראה בתקופה שבה לימד בן-יהודה בבית הספר של אליאנס בירושלים, אבל הקובץ עצמו ראה אור שנים רבות אחרי שעזב את בית הספר. בראשית אפריל 1882 נפתח בירושלים בחסות כ"ח בית ספר מודרני, גלגול מאוחר של בית הספר שהקים יוסף קריגר בשנת 1868 – ניסיון שלא צלח,¹⁵ אף שקריגר נהנה ממערכת קשרים אישית מסועפת.¹⁶ הנהלת בית הספר החדש – או המחודש – נמסרה לנסים בכר (1848–1931), יליד ירושלים, שחזר אליה בשנת 1882, אחרי שניהל את מוסדות החברה בסוריה, בבלגיה ובקושטא. בכר התקבל יפה ביישוב הספרדי, אף שבשנת 1887 הצטרפו כמה רבנים ספרדים לחוגים הקיצוניים ביישוב האשכנזי והכריזו חרם על בתי הספר של כ"ח. בכר החליט לפעול למרות החרם,¹⁷ ומיד אחרי שקיבל את המינוי החל לגייס מורים, כולל מורה לעברית. תחילה פנה לברוך בן יצחק מיטרני (בני"ם), שהרמתי מתאר כאחד מן השלושה ש'קדמו לאליעזר בן-יהודה' בהוראה בשיטת 'עברית בעברית';¹⁸ מיטרני הוציא לאור בשנת 1875 את 'ספר חנוכי בנים'.¹⁹ ואולם, מיטרני דחה את הפנייה, ואז הציע בכר את המשרה לבן-יהודה, שאותו הכיר מפעילותם המשותפת באגודת 'תחיית ישראל'. בזיכרונותיו מספר בכר שהחליט להנהיג בבית הספר את הוראת 'עברית בעברית', ושכר לשם כך את שירותיו של אליעזר בן-יהודה, והלה עשה חיל בעבודתו.²⁰ בן-יהודה, שלא

15 על נסיבות הקמתו של בית הספר, ועל התחרות עם בתי הספר של המיסיון, ראו: יוסף לנג, 'ניסיונו של יוסף קריגר לכוון בית-ספר מודרני בירושלים', קתדרה, 85 (תשנ"ח), עמ' 95–117.

16 על מערכת הקשרים של קריגר ראו: שם, עמ' 97–98.

17 נסים בכר מתייחס לעניין החרם במכתבו אל שמואל הירש, מנהל מקווה ישראל. ראו: שלמה הרמתי, שלושה שקדמו לבן-יהודה, ירושלים תשל"ח, עמ' 174.

18 שם, עמ' 46–81.

19 ספר חנוכי בנים, א', להביא את הילדים למחוז חפץ החנוך והלמוד, על מסילות ברזל הסדרים החדשים, ולהוליכם קדימה, מהלך שנה, בחדש אחד, להשכיל להטיב בע"ה, ירושלים בדפוס ישראל דוב פרומקין.

20 נסים בכר, 'זכרונות על דבר אליעזר בן-יהודה', ספר זכרון לאליעזר בן-יהודה, בעריכת ראובן בריינין, ניו יורק תרע"ח, עמ' 52–54.

היה מורה בהכשרתו, סיפר בזיכרונותיו שנענה לבכר מפני שכך נקרתה לו הזדמנות להכניס את הוראת 'עברית בעברית' לבית ספר בארץ ישראל:

ראה ראיתי, כי אפילו על הצד היותר טוב, על ידי הדור החדש בלבדו לא יתפשט הדבור העברי אלא לאט-לאט. כדי למהר את קדמת התחיה של הלשון העברית בדבור-פה צריך להשתמש בהילדים שכבר ישנם בארץ ולתת הלשון בפיהם. אך את אלה הילדים, מי יתנם בידי? לפני שנה, באחד ממכתבי מפא"ר ל'החבצלת', אמרתי, כי מהראוי שבהחדרים ובתי תלמוד-תורה והישיבות בארץ-ישראל ידברו המורים להתלמידים בעברית, וישיב בעל 'החבצלת' על דברי, כי זו – תפלת-שוא! ועתה ראיתי, כי צדק בעל 'החבצלת'. ראיתי כי אי-אפשר להטות את הממונים על בתי-הלמוד בארץ-ישראל להנהיג בהם את הלשון העברית בדבור-פה בין המורים והתלמידים.

אך בדבר זה באה העזרה פתאום ממקום שלא פללתי.

ביום סגריר אחד מימות הגשמים בחודש טבת נכנס אל ביתי אדם וידבר אלי עברית ויאמר: שמי נסים בכר ושלוש אני מחברת 'כל ישראל חברים' לפתוח בית-ספר לבנים בעיר זו, ואבוא אל אדוני להציע לפניו להיות מורה הלשון העברית בבית-הספר שלי. ואען לו: ברצון הייתי מקבל הצעת אדוני אלמלא היה הדבר אפשר. אך כמדומני, שזה אי-אפשר, יען אני לא אוכל להסכים אלא בתנאי מפורש זה: דבר אדבר להתלמידים רק בעברית. שום לשון אחרת לא ישמעו התלמידים מפי, ובשום לשון אחרת לא אתן להתלמידים לדבר לי.

– לכן באתי לאדוני בהצעת – השיב האדון נסים בכר. – שמוע שמעתי על אודות אדוני ועל מחשבותיו בדבר תחית הלשון, ואף אני רוצה בזה, והנה אתן לאדוני האפשרות להוציא רעיניו לפועל בבית-הספר.²¹

בן-יהודה ביכר לתלות את היענותו לנסים בכר במניעים אידיאולוגיים, ואין ספק שהיה להם משקל רב. ואולם, קרוב לוודאי שמאחורי היענותו עמדו גם מניעים כלכליים. באותם ימים היה מצבו הכלכלי בכי רע ומשפחתו הגיעה כמעט לחרפת רעב,²² וגם אם השכר שבכר הציע לו היה נמוך (חמישים פרנק לחודש), היה בכך פיתוי רב.

מדוע החליט בכר לבחור בבן-יהודה? אכן, היה עליו לשכנע את הנהלת אליאנס לתמוך בבחירתו השנויה במחלוקת לא רק בגלל המאמרים שפרסם בן-יהודה נגד אליאנס אלא גם בשל ההתנגדות שהוא עורר ביישוב היהודי. בכר אמנם העריך מאוד את בן-יהודה ואת קנאותו לעברית, אבל סביר להניח שפנייתו לא הייתה נקייה משיקולים זרים. ממכתביו עולה, שבאמצעות בן-יהודה האשכנזי קיווה לגייס לבית הספר תלמידים גם מקרב העדה האשכנזית בירושלים, שעד אז נרשמו אליו רק תלמידים ספרדים. אף נראה שלא פחות מכך קיווה ליצור תלות כלכלית של בן-יהודה באליאנס שתגרום לו למתן את התקפותיו על כ"ח בעיתוניו ואולי אפילו לחדול מהן.

21 אליעזר בן-יהודה, כל כתיבי אליעזר בן-יהודה, א, ירושלים 1943, עמ' מז-מח.

22 לנג (לעיל, הערה 10), עמ' 78-79.

ב-29 בנובמבר 1882 כתב נסים בכר להנהלת כ"ח, לא בלי חשש, על כוונתו להעסיק כמורה הבראיסט צעיר ומלומד המוכר לכם בשם בן-יהודה. הוא ביקש להפיג את החששות מבן-יהודה, שתקף את חברת 'כל ישראל חברים' בעיתון 'החבצלת',²³ וקבע שאין סיבה להתנגד להעסקתו בגלל הביקורת שמתח בעבר על כ"ח בענייני ההתיישבות משום ש'עכשיו הוא נרגע'. ואלה דבריו:

בתור רב, או יותר נכון בתור מורה אשכנזי, אני מבקש להעסיק הבראיסט צעיר ומלומד, המוכר לכם בשם בן-יהודה. הוא שגה בכך שכתב נגד אליאנס, בעניין ההתיישבות בארצנו. אבל מזה זמן מה, אני יכול לומר שהוא שם מחסום לעטו. הוא ביסודו של דבר אדם הגון וסבר לתומו שהוא עושה למען גאולתנו בתוקפו את המקור שממנו היא אמורה לפרוץ. עכשיו הוא נרגע. כישרונו, העובדה שאין בו קנאות דתית, הידע המספק שלו בצרפתית – כל אלה יהיו לנו לעזר רב.²⁴

מעניין לציין, כי המושגים שבהם השתמש בכר במכתבו, כמו 'ארצנו' ו'גאולתנו', לקוחים מן הלקסיקון של הכתיבה הלאומית. כפי שנראה בהמשך, זהו אחד מן הביטויים ליחס המורכב של מקצת אנשי כ"ח ללאומיות.

קצת פחות משנה אחר כך, ב-9 באוגוסט 1883, יכול היה בכר לבשר במכתב להנהלת כ"ח, שהוא עומד למנות את בן-יהודה למורה לעברית בבית הספר: 'החלפתי אותו (=את הרב קלמן אלפירוביץ [Kalman Alpirovitz]) לטובה באדם מאוד משכיל, בן-יהודה, על ידי פיטוריו של אחד משלושת הרבנים הספרדים שלנו, כפי שהמלצת במכתבך מיום 25 במאי.²⁵ שכרו של בן-יהודה היה כאמור נמוך מאוד: חמישים פרנק לחודש. לאחר זמן הציע בכר לבן-יהודה להגדיל את משכורתו לשמונים פרנק, כדי שיוכל לוותר על עבודתו בעיתון. באוזני בן-יהודה הביע בכר דאגה לבריאותו, ואת חששו (שהתאמת),²⁶ שמאמרי יביאו לחרם עליו; עם זאת, דומה שבכר התכוון, כאמור, גם לחזק את התלות הכלכלית של בן-יהודה באליאנס. ואכן, התקפותיו של בן-יהודה על כ"ח פסקו אחרי שהחל לקבל משכורת מכ"ח באופן סדיר. בגיליון היחיד של 'הצבי' שראה אור באותה שנה (תרמ"ג, 1883), כתב בן-יהודה,

23 בן-יהודה (לעיל, הערה 11).

24 נסים בכר לאליאנס, ירושלים, 29.11.1882, Israël IE 2 a, ובלשון המקור: 'Comme rabbin, ou plutôt comme professeur d'hébreu Aschekénazi [sic], je désirerais employer un jeune et savant hébraïsant qui vous est connu sous le nom de Ben Yéhouda. Il a eu le tort d'écrire contre l'alliance, à propos de la colonisation de notre pays. Mais, depuis quelques temps, je puis dire que sa plume est comme muselée. Il est, au fond, honnête et il a cru, de bonne foi, travailler à notre délivrance en s'attaquant à la source d'où elle doit jaillir... Maintenant, il est sage. Son talent, son peu de fanatisme religieux, la connaissance suffisante qu'il a du Français [sic], tout cela nous serait d'un secours bien précieux'

25 נסים בכר לאליאנס, ירושלים, 9.8.1883, Israël IE 2 a, ובלשון המקור: 'je l'ai avantageusement remplacé par un homme fort instruit, Ben Yehouda, en renvoyant un de nos trois rabbins Séfardis, suivant votre recommandation dans votre lettre du 25 Mai'

26 שורצפוקס (לעיל, הערה 11), עמ' 482.

שכ"י' 'החלה להאיר פניה להדבר הזה [ללימוד העברית ב'התורה והמלאכה' בירושלים].²⁷ במשך השנים הבאות שיבח בן-יהודה בעיתוניו את החברה ופעולותיה. כך, לדוגמה, כתב ב'הצבי' בשנת 1885:

ירושלם: ביום הראשון הזה הואיל כבוד הפטריק היוונים (=הפטריארך היווני) לכבד את מנהל בית הספר לחברת כל ישראל חברים בעירנו, את האדון נסים בכר, ויבא לבקר את בית הספר. וירא כל אשר בו, ויתבונן להלמודים והמלאכות אשר ילמדו תלמידי הבית, וייטב הבית בעיניו מאד ויהלל את המנהל האדון נסים בכר הי"ו (=ה' יחיה וישמרהו) על הצליחו לכונן בית כזה בעיה"ק (=בעיר הקודש).²⁸

בן-יהודה המשיך במגמה זו, כפי שמעיד מאמרו ב'הצבי' בשנת 1908, שבו סקר את ביקורה של משלחת כ"י' בבית הספר של אליאנס ביפו:

מלבד בית הספר לבנות שבקרה מלאכות כ"י' בקרה גם את בית-הספר המלאכה; ובאמת בית-המלאכה הוא אחד המפעלים שעירנו מתפארת בו. יותר מעשרים תלמיד לומדים בו. שני מורים למלאכה, מורה ללמוד השפה העברית ודינים, מורה לציור, מורה לנגינה, מעוררים את החניכים לעבודה. השפה העברית היא השפה הרשמית בבית המלאכה; כמעט כל המגרעות שהיו בו תקנו כבר המנהלים.²⁹

יחסיו של בן-יהודה עם כ"י' המשיכו להיות טובים גם לאחר שעזב את בית הספר וכ"י' המשיכה לתמוך בו. במאמר שכתבה חמדה בן-יהודה על יחסיו עם כ"י', היא תיארה תמונה אידיאלית ממש.³⁰ על פי שמעון שורצפוקס, בשנת 1897 זכה בן-יהודה לקבל מכ"י' הלוואה בסכום נכבד מאוד של חמשת אלפים פרנק.³¹ יש לציין שמדובר בסכום שהיה גבוה פי מאה ממשכורתו הצנועה של בן-יהודה ופי חמישים ממשכורת מכובדת באותה תקופה. נראה שההלוואה ניתנה לבן-יהודה לצורך עבודתו על המילון, מכיוון שהמסמכים הנוגעים להלוואה נמצאו בתיק אחד עם מכתבי ההמלצה שקיבל בן-יהודה לצורך הוצאת המילון. פרשה זו ראויה לדיון נפרד ולא ארחיב בה. על נדירותה של המחווה של אליאנס לבן-יהודה תעיד ההערה שהופיעה לצד המכתבים שהוצגו בתערוכה לצייון מאה שנים לכ"י', ובה נכתב שאליאנס כמעט שלא נתנה הלוואות: 'כמעט מעולם לא נתנה אליאנס הלוואה בלי ערבויות ובלי ריבית. ההלוואה הזאת, שמשמכיה נמצאים באופן חריג בארכיונה, ניתנה כנראה בזכות אישיותו של מקבלה'.³²

27 מובא אצל לנג (לעיל, הערה 10), עמ' 75, הערה 6.

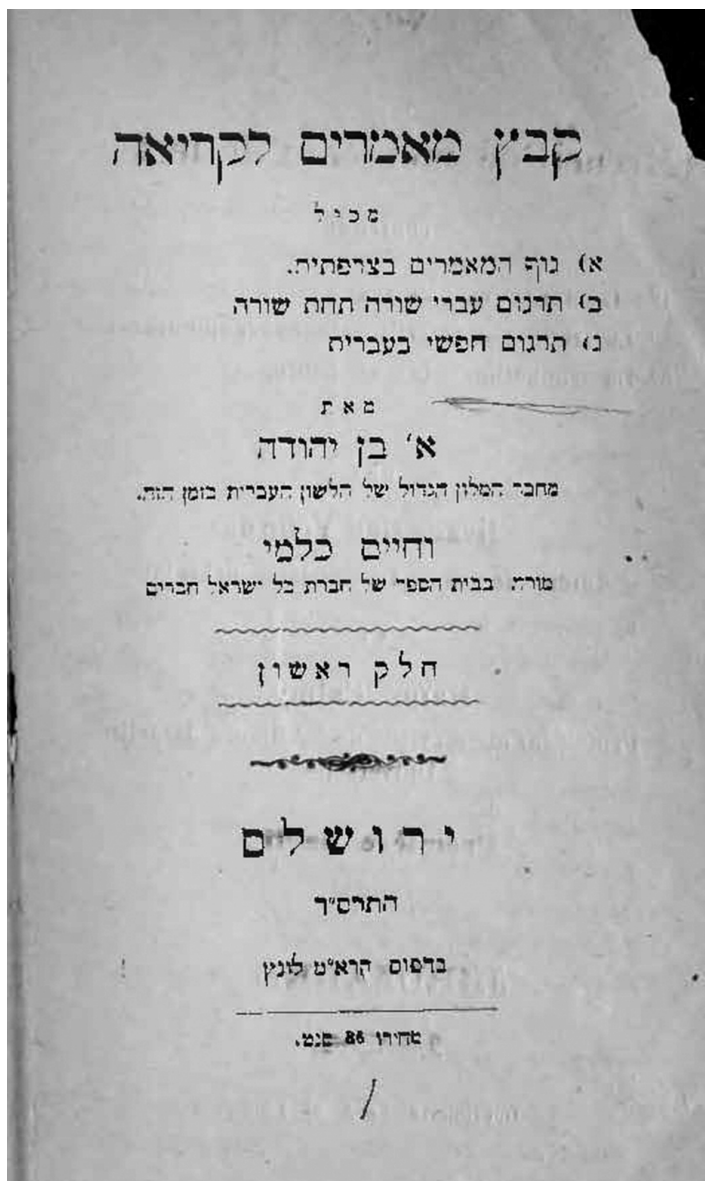
28 [אב"י], 'מקרב הארץ', הצבי, 13.11.1885, עמ' 1.

29 אב"י, 'מיפו', הצבי, 11.12.1908, עמ' 2.

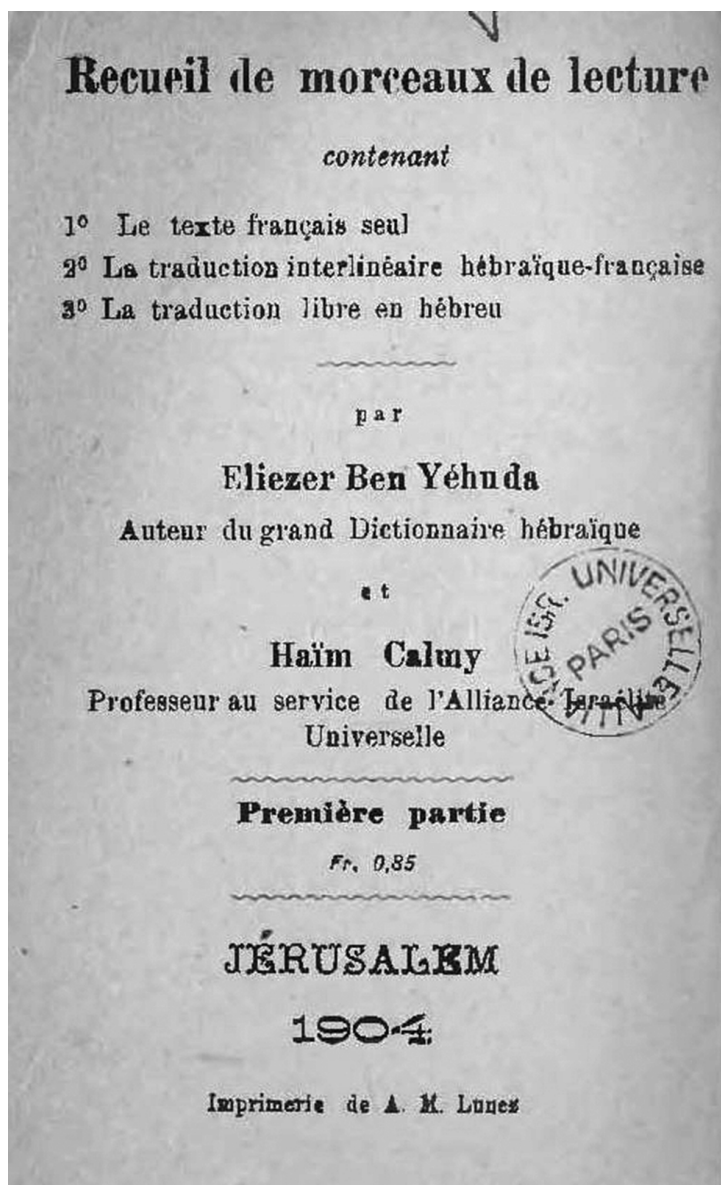
30 ראו לדוגמה את האופן שבו תיארה חמדה בן-יהודה את יחסיו עם כ"י' ואת דברי ההקדמה למאמרה, ככל הנראה מאת אברהם אלמליח: חמדה בן-יהודה, 'חברת כ"י' ואליעזר בן-יהודה – למלאת כ"ט שנים לפטירתו של מחיה השפה', מחברת, א (תשי"ב), עמ' 8-9.

31 Archives AIU Israël IM2, Activités intellectuelles, Jérusalem (לעיל, הערה 12). תודתי העמוקה לפרופ' שמעון שורצפוקס על סיועו באיתור המכתבים הנוגעים להלוואה בארכיון אליאנס.

32 שם, שם: 'L'Alliance n'accordait presque jamais de prêt d'honneur; celui-ci, retrouvé

שער הספר 'קובץ מאמרים לקריאה'
 ספריית כל ישראל חברים, פריז (Archives AIU, Paris)

השער בצרפתית של 'קובץ מאמרים לקריאה': *Recueil de morceaux de lecture*, ספריית כל ישראל חברים, פריז (Archives AIU, Paris)

ג. שותפיו של בן-יהודה להוצאת הקובץ

הרב יעקב מאיר היה אחת הדמויות הבולטות ביישוב הישן. לאחר ייסוד הרבנות הראשית לארץ ישראל הוא נבחר יחד עם הרב קוק לכהן כרב ראשי לארץ ישראל ובשנת 1921 הוכתר 'ראשון לציון'. בספטמבר 1889 ייסד הרב מאיר בירושלים, יחד עם חיים הירשנזון, את חברת 'שפה ברורה', שאליה הצטרפו לאחר מכן חיים קלמי ואליעזר בן-יהודה. הוא גם היה חבר בהרכב הראשון של ועד הלשון העברית. כידוע, חברת 'שפה ברורה' ביקשה להציע פתרון לפיצול העדתי של החברה היהודית על ידי יצירת מצע תרבותי ולשוני משותף לכל העדות באמצעות החייאת הדיבור העברי בארץ.³³ פעולותיה של חברת 'שפה ברורה' היו הניסיון הראשון לבנות בארץ יישוב שאינו מופצל לכוללים ועדות.³⁴

אחת מפעולותיו הראשונות של הרב מאיר אחרי שנבחר יחד עם נסים בכר לוועד העיר הייתה להנהיג את הדיבור העברי כשפה הרשמית בתלמוד תורה של עדת הספרדים.³⁵ החברה הציעה תמיכה למלמדי תלמוד תורה ספרדיים שהורו בעברית, וחברי הוועד אף העניקו פרסים לתלמידים שהצטיינו בעברית. החברה נתקלה בהתנגדות רבה, בעיקר מצד ההנהגה האשכנזית, שמחתה על הניסיון להפוך את שפת הקודש ללשון חול. אפרים כהן-רייס, מי שהיה מנהל בית הספר למל בירושלים, טען בזיכרונותיו כי העדה האשכנזית ייחסה לבן-יהודה כוונה ל"כבוש את המלכה בבית", להכניס את השפה במקום הדת.³⁶ התנגדותה של ההנהגה האשכנזית לחברת 'שפה ברורה' נשאה בסופו של דבר פרי והחברה התפרקה בשנת תרנ"א.³⁷

דרכו של הרב מאיר לא הייתה אופיינית לבני היישוב הישן, גם בהשוואה למשכילים המתונים בני העדה הספרדית ביישוב הישן. הוא התעניין בתרבויות זרות ועודד בגלוי את הלימודים עליהן. בדברי ההספד עליו, שפורסמו בעיתון 'הצופה', נכתב: 'היה נאמן להשכלה; למד ורצה, שכולם ילמדו שפות זרות וירכשו להם ידיעות כלליות. היה בעל נימוסים ודרך-ארץ,

exceptionnellement dans ses archives, n'est dû probablement qu'à la personnalité du contractant'

33 לפירוט מטרותיה של חברת 'שפה ברורה' ראו: אליעזר מלאכי, "'שפה ברורה' – תולדות תחית הדיבור העברי, מנגד תראה: אסופה ממאמרי א"ר מלאכי בענייני ארץ-ישראל, בעריכת אלחנן ריינר וחגי בן שמאי, ירושלים תשס"א, עמ' 159–161; אפרים כהן-רייס, מזכרונות איש ירושלים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 105; יוסף לנג, 'שפה ברורה – לביורר ייסודה והתפתחותה', קתדרה, 68 (תשנ"ג), עמ' 67–79.

34 יוסף שלמון, 'היישוב האשכנזי העירוני בארץ-ישראל 1880–1903, תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: התקופה העות'מאנית, א, בעריכת ישראל קולת, ירושלים תש"ז, עמ' 591.

35 אברהם אלמליח, 'תולדות הרה"נ יעקב מאיר נ"י' (סוף מגיליון קודם), השקפה, 28.9.1906, עמ' 5. על האופן שבו הגיע הרב מאיר ללימוד הצרפתית ראו: אברהם אלמליח, 'הראש"ל יעקב מאיר, הראשונים לציון, ירושלים תש"ל, עמ' 350–364. תודתי למר יחזקאל חובב על שהפנה את תשומת לבי לחיבור זה.

36 כהן-רייס (לעיל, הערה 33), עמ' 104.

37 לנג (לעיל, הערה 33).

שאפשרו לו לעמוד ולשרת בכבוד גדול את הציבור העברי בגולה ובארץ.³⁸ סופר עליו שלמד בסתר צרפתית,³⁹ ולפי עדותו של אברהם אלמליח, שפרסם ביוגרפיה קצרה עליו, הוא שלט בכמה שפות, ובהן צרפתית: 'השפה העברית שגורה על פיו ומדבר וכותב בה. הוא יודע גם את הספרות החדשה ומדבר ספרדית, צרפתית וערבית'.⁴⁰

ל'קובץ המאמרים לקריאה' כתב הרב יעקב מאיר הקדמה, מעין 'הסכמה':

הנבונים בעם, יוקירו את המפעל הזה, אשר כוננו ידי האדונים הנכבדים א' בן-יהודה וח' קלמי ויהללו את טובת מחשבתם בהוציאם לאור הספר הזה. כי בתפצם האדיר להחיות שפתנו הקדושה ולהרחיבה גם בפי אחינו שוכני המערב המדברים צרפתית זאת עשו תרו אחרי נטעי נעמנים. מאמרי נעימים. מחכמי צרפת (שעליהם צוותה תורתנו הרוממה לברך לאלהינו שחלק מתכמתו לברוך ודם) אשר פרים חזוק האמונה באל יחיד ומיוחד. למוד ארחות צדק. טוב המדות. נעם המוסר. לישרת ולאהבת האדם. ורוממות קרן האנושיות. ושתלום בשפתינו הנעימה בשתי העתקות מדויקות. ראשונה אות באות מלה כנגד מלה, מפני העדר מציאות מלון צרפתי עברי. ושניה, תכן הענין בתכלית השלמות מבלי שיפוג טעמו. כי מעולים הם בשלש מעלות הנצרכות למעתיק כתבם החכם המפורסם יהודה חריוז ז"ל. ואלה הם: סוד הלשון אשר יעתיק מגבוליה. סוד הלשון אשר הוא מעתיק אליה. וסוד החכמה אשר הוא מפרש מליה. בטח יעלה לרצון לפני שחרי מוסר השכל, ואוהבי התקדמות שפת אבותינו ושמחו בו, ויספחוהו אל גנזי ספריהם במחיר אשר הושט עליו למען יוסיפו להדפיס עוד כאלה וכאלה. ולאות הפקת רצון מאתי אומר אישר חילכם. ויהי נעם ה' עליכם אמן.⁴¹

כמקובל בנוסח השגור של דברי הסכמה, העתיר הרב מאיר דברי שבת על עורכי 'קובץ מאמרים לקריאה', ונימק מדוע על 'הנבונים בעם' להוקיר את המפעל הזה. אכן, בין השורות מצויות גם אמירות שאינן חלק מן הנוסחאות השגורות. הרב מאיר התייחס בדבריו לאסטרטגיה של בן-יהודה שנועדה להנחיל את העברית גם לשוחרי התרבות הצרפתית באמצעות – ואולי במסווה של – הוראת הצרפתית והוקרת התרבות הצרפתית: 'להחיות שפתנו הקדושה ולהרחיבה גם בפי אחינו שוכני המערב המדברים צרפתית'.⁴²

הרב מאיר גם טרח להצדיק את הבחירה בקטעים שנכללו בקובץ, אף שרק מיעוטם נלקחו מטקסטים קנוניים יהודיים (כמו הקטעים שנכללו במקראה 'מקרא לילדי בני ישראל', שבן-יהודה הוציא לאור יחד עם דוד ילין עשרים שנה קודם לכן). כפי שנראה בהמשך, רוב

38 יצחק רפאל מולכו, 'המוהיקאני האחרון והחלוץ הראשון', הצופה, 4.6.1939, עמ' 3.

39 ז'אן מרי דלמר מספר, שיגם יעקב מאיר, רבה העתיד של א"י, בא ללמוד בסתר צרפתית. ראו: ז'אן-מרי דלמר, 'חברת כ"ח ותחיית העברית עד הופעת הציונות הפוליטית', הכנס העברי המדעי התמישי באירופה, בעריכת אליעזר ברות, ירושלים 1985, עמ' 98.

40 אלמליח (לעיל, הערה 35).

41 [הרב יעקב מאיר], 'מלים אחדות הר"ג הרב מאיר', קבץ מאמרים לקריאה, בעריכת אליעזר בן-יהודה וחיים קלמי, ירושלים תרס"ד, ללא מספור עמודים.

42 שם, שם.

הקטעים בקובץ שאנו דנים בו נלקחו מטקסטים קנוניים צרפתיים, ממקראות צרפתיות שראו אור במאה התשע עשרה, ומ'ספר לנוער היהודי ללימוד מוסר ודת' (בצרפתית). דבריו של הרב מאיר משקפים עמדה שלא שללה את האפשרות להכיר את התרבות הצרפתית, הדגישה את הערכים האוניברסליים שלה ותמכה בעבודת התרגום: 'למוד ארחות צדק, טוב המדות. נעם המוסר. לישרת ולאהבת האדם. ורוממות קרן האנושיות'.⁴³ לא כאן המקום להרחיב את הדיון בהנמקות שהביא הרב מאיר למעשה התרגום, הנמקות שנסמכו על דברי חכמים. אציין אך זאת, שלא במקרה בחר הרב מאיר להסתמך על המשורר והמתרגם יהודה אלחריזי (1165–1225?), שיצר בשתי לשונות – עברית וערבית, השפה ההגמונית במקום מושבו של אלחריזי. אסתפק בציטוט של משפט אחד, המשבח את בן-יהודה ואת קלמי על שבחרו קטעים בעלי מסר אוניברסלי. הנימוק שנתן לכך הרב מאיר היה האוניברסליות של מעשי האל, ולפיכך, טען, אפשר לייחס לאל את מקורם של הקטעים שנלקחו מן התרבות הצרפתית, שהרי הוא 'שִׁחַלֵּק מחכמתו לבשר ודם', וכל הקטעים כולם מאשרים את האמונה באל אחד: 'תרו אחרי נטעי נעמנים. מאמרי נעימים. מחכמי צרפת (שעליהם צוותה תורתנו הרוממה לברך לאלהינו שחִלַּק מחכמתו לבשר ודם) אשר פָּרְסוּ חֲזוּק האמונה באל יחיד ומיוחד'.⁴⁴

האסטרטגיה של ייחוס חכמה זרה למקורות יהודיים מוכרת היטב מימי ההשכלה,⁴⁵ אבל מתן לגיטימציה להכרה בתרבות לא יהודית, וצידוד באימוץ של ערכים אוניברסליים, היו עמדות לא שגרתיות לגבי רב, גם אם ספרדי בן היישוב הישן. גישתו זו יכולה להסביר מדוע התאפשר החיבור בינו ובין אליעזר בן-יהודה.

*

את קורות חייו של חיים קלמי קשה יותר לשחזר.⁴⁶ ניתן ללמוד עליהם מעט ממאמר ההספד הקצר שפרסם עליו אברהם אלמליח ב'דואר היום',⁴⁷ ומתיקים הקשורים בו או עוסקים בו בארכיון אליאנס בפריז. לפי המקורות האלה, קלמי נולד בבוקרשט, ואחרי שסיים שם את לימודיו נסע להשתלם בבית הספר הגבוה של אליאנס (École Normale Israélite [ENIO]) וסיים אותו. על מאמר שפרסם ב'הצבי' חתם: [sic!] Science et is [sic!] 'Bachelier ée' letter [sic!],⁴⁸ ובעברית: 'מורה לשון צרפתית, חכמות והנהגה ספרי חשבון'.⁴⁹ אחרי שסיים את לימודיו עלה לארץ ונישא לכתו של אליהו נבון. גיסו, יוסף נבון ביי, ביקש לשתפו

43 שם, שם.

44 שם, שם.

45 ראו לעניין זה: יעקב שביט, היהדות בראי היוונות והופעת היהודי ההלניסטי המודרני, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 57–62.

46 אהרון רודריג, לדוגמה, אינו מזכיר אותו בספרו (לעיל, הערה 4).

47 אלמליח (לעיל, הערה 14).

48 צ'ל: es sciences et es lettres

49 חיים קלמי, 'תשובה להאדון אברהם שלום לבית יחזקאל', הצבי, 7.2.1896, עמ' 3.

בעסקיו ובעסקי הבנק של פרוטיגר,⁵⁰ אבל קלמי בחר לוותר על קריירה במסחר ובבנקאות והתמסר להוראה. מן החומר הארכיוני עולה, שתחילה שימש מורה פרטי ואחר כך סגן מנהל (adjoint) בבית הספר של כ"ח בירושלים. לאחר מכן מונה למנהל בית הספר ביפו. הוא נבחר לאחד הסגנים של הנהלת מרכז המורים, אבל בסופו של דבר לא היה פעיל בהסתדרות המורים, משום שכ"ח לא הרשתה למוריה להשתייך לגוף זה.⁵¹ בשנת 1911 התמנה למנהל בית הספר באיזמיר (סמירנה, Smyrna) שבתורכיה ובשנת 1920 הפסיק לעבוד בכ"ח. סביר להניח שבשל ניסיונו רב השנים במערכת החינוך של אליאנס הכיר היטב את המקראות הצרפתיות שמהן נלקחו רבים מן הקטעים שנכללו בקובץ.

ממכתביו של קלמי המצויים בארכיון אליאנס אפשר לשחזר פרטים על עבודתו בבתי הספר של אליאנס, אך פרשה זו חורגת מגבולות הדיון הנוכחי. אזכורים שונים שלו בעיתונות הארץ ישראלית מלמדים שנישא למשפחה מכובדת מהיישוב הישן, ובתיאור מסיבת הכלולות שלו בעיתון 'החבצלת' נמנו אחד לאחד המכובדים הזרים שהשתתפו באירוע:

כ' שבת. אות כבוד ואהבה ליהודים הראה פחת עירנו האדיר, כבוד השר הגדול ראוף פאשא לאחינו בני עמינו, ובשמחת לבב נודיעו לקוראינו הנכבדים.

כאשר הודענו בגליון החולף הוחג בשבוע העבר חג כלילת האדון חיים קלמי את בת החכם השלם זר"ק (=זרע קודש) ס' אליהו נבון הי"ו (=ה' יחיהו וישמרנה)... והיום הזה לעת הצהרים הואל כבוד השר ראוף פאשא לכבוד את אחינו המרומם אבי הכלה הלזו, ויבא אל הלחם אשר ערך לכבודו בבית מלון העברי אשל ירושלם, ויבאו אתו גם כבוד הקאדי ראש שופטי עירנו, ממלא מקום שר האוצרות, ראש האזרחים, ראש בית משפט הקרימינאל, ראש בית משפט המסחר, קטגור המשפט, וכל ראשי ופקידי בתי מועצות הממשלה אשר בעירנו. מנגנים השמיעו קול מנגינותיהם בעת הסעודה ולאחריה, וכל הקרואים הנכבדים והשר הגדול ראוף פאשא בראשם יצאו שמחים וטובי לב.⁵²

מתיאורו של אלמליח וממקורות נוספים⁵³ מצטיירת דמות של אינטלקטואל צעיר, שוחר השכלה, שהיה מעורב בחוגי המשכילים בירושלים, אדם ש'הדור הצעיר של אז, רוב הפקידים הגבוהים הערבים והתורקים שבממשלת א"י, רוב מנהלי הבנקים בירושלים ובמצרים וסגניהם ופקידיהם, יצקו מים על ידו וילמדו תורה מפיו בהיותו עוד מורה פרטי.⁵⁴ ככל הנראה הצטיין קלמי במלאכת ההוראה, היה מסור לתלמידיו והפך מורה נערץ. במכתב תודה שפרסם אברהם אלמליח ב'החבצלת' הוא תיאר את סגולותיו הטרוניות של קלמי כמורה:

50 על הבנק ועל יוהאנס פרוטיגר ראו: אלכס כרמל, 'תולדותיו של יוהאנס פרוטיגר, בנקאי בירושלים', קתדרה, 48 (תשמ"ח), עמ' 49-72.

51 משה רינות, 'החינוך בארץ ישראל 1882-1918', תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: התקופה העות'מאנית, א, בעריכת ישראל קולת, ירושלים תש"ן, עמ' 685.

52 'ירושלם', חבצלת, 6.2.1885, עמ' 3.

53 לדוגמה ראו: 'חדשות בישראל', הצפירה, 16.12.1889, עמ' 2.

54 אלמליח (לעיל, הערה 14).

הן כבר נודעת לכל באי שער עירנו באמון רוחך לתלמידך, שומעי לקחך, וברוב תשוקתך להיות להם להועיל על האופן היותר נאות, וכבר קנית לך שם משם טוב ברוחב ידעתך בשפה הצרפתית ובמדעי השעורים והטבע וביתר המדעים הנדרשים בבית מדרש הגימנוזיום (כי שמה האונת את לקח התלמידים האלה כאשר תעיד עליך תעודתך המספרת ברוב ענין הריצותך וידעתך בהם כאשר עמדת על מבחן הבקלרה [=הבגרות] בפריש).⁵⁵

גם בהספד על קלמי חזר אלמליח על תיאור סגולותיו כמורה, והדגיש את הפן הכמעט חתרני שנתן קלמי להוראת העברית גם בהיותו מורה לצרפתית:

מלבד היותו מורה ופדגוג מפורסם, היה המנוח גם מחנך מצוין, ובעיקר מחנך עברי, וחלק גדול מהזמן שהקדיש ללמוד השפה הצרפתית – היה מקדיש כדי לטעת בלב תלמידיו אהבה וחבה רבה לשפה העברית וספרותה, וימריץ את תלמידיו לשקוד על תחייתה ולהתעמק במקורותיה ותמיד העמיד אותה במדרגה ראשונה, קודמת לשפה שאותה למד לתלמידיו... והודות להשפעתו הגדולה על הדור הצעיר שנתחנך על ידו ולמד תורה מפיו, והודות למאות התלמידים מבין הלא יהודים שהעמיד בא"י (=בארץ ישראל) ולמצבו החברתי, היה מצליח בכל ענין ושמו היה נערץ בפי כל מכיריו.⁵⁶

קלמי השתתף, כאמור, יחד עם הרב יעקב מאיר, הרב חיים הירשנזון ובן-יהודה בהקמת חברת 'שפה ברורה', ובאמצעותה נטל חלק בהכנסת ההוראה של 'עברית בעברית' לתלמודי התורה הספרדיים בירושלים, וגם היה מעורב ביוזמות תרבותיות שונות, כמו המילון 'ז'ודיאור' אשפניול-צרפתית', שהוציא לאור שלמה ישראל שיריזלי בשנת תרנ"ט. יחד עם חבריו ל'שפה ברורה' השתתף קלמי בבנייה של רקמה תרבותית צנועה בירושלים: 'היה זמן שארבעת האישים האלה (=חיים קלמי, הרב מאיר, הרב חיים הירשנזון ואליעזר בן-יהודה) מלאו תפקיד גדול מאד בחיי התרבות בירושלים,⁵⁷ העיד אברהם אלמליח. עדות לאופיים המוגבל משהו של חיי התרבות האלה אפשר למצוא בדיווח בעיתון 'הצפירה' על ביקורו בארץ של מרדכי בן הלל הכהן. העיתון דיווח על אחד הערבים שבהם התכנסו בביתו של עורך 'הצבי': 'נכבדי משכילי עירנו: האדון מ' אדלמאן, הרב הגדול הר"ח הירשנזון, האדון אפרים כהן, האדון חיים קלמי, האדון סוסניצקי, האדון שמעון שטרן, האדון דוד ילין, להשתעשע בצותה [!] אחת את האורח הנכבד ולברכו על כוס יין בצאתו לדרכו לשוב לביתו, ויעבירו שעות מספר בידדות ורעות רבה'.⁵⁸

קלמי היה מיווד עם בן-יהודה במשך כל שנות חייו, ואף הלווה לו את הסכום הנדרש לשכירת הפירמאן,⁵⁹ לקניית נייר ובולים ולשירותי דפוס עבור הוצאת 'הצבי'.⁶⁰ רעייתו

55 אברהם שלום לבית יחזקאל [אברהם אלמליח], 'קרוב תודה', חבצלת, 31.1.1896, עמ' 6.

56 אלמליח (לעיל, הערה 14).

57 שם, שם.

58 חדשות בישראל (לעיל, הערה 53).

59 צו או פקודה, אבל גם במשמעות של רישיון, זיכיון או חוקה.

60 לנג (לעיל, הערה 10), עמ' 94.

השנייה של בן־יהודה, חמדה, העידה עליו 'כי אין איש כמהו השומר דבר בסוד',⁶¹ וביזומתה אף לימד את ילדיו של בן־יהודה צרפתית.⁶² קלמי הפסיק לעבוד בכי"ח כאמור בשנת 1920. אחרי מלחמת העולם הראשונה ירד מנכסיו ומצבו החומרי הורע מאוד, גם משום שנאלץ לעזוב את ההוראה. הוא עזב את איזמיר, ועבר בלי משפחתו לאלכסנדריה, ובה מצא את פרנסתו מהוראה פרטית. בארכיון של אליאנס מצוי מכתב נוגע ללב של אלמנתו ג'ויה (Djoye) מ־29 ביוני 1937, כמה שנים לאחר פטירתו, שבו פנתה לנשיא אליאנס וסיפרה שהגיעה כמעט לחרפת רעב. במכתבה ביקשה שיעלה סכום הגמלה שלה, המספיקה לדבריה בקושי לתרופות ולרופאים, והסבירה את הצורך הדחוף שלה בעזרה, מפני שאינה יכולה להסתמך על תמיכתו של אחיה, יוסף נבון ביי, שסייע לה עד פטירתו שנתיים קודם לכן. את בקשתה לעזרה נימקה בתרומתו של בעלה למערכת החינוך של אליאנס ובבריאותה הלקויה: 'אנא סייע לי, אדוני הנשיא בשל גילי ומצב בריאותי ולזכר תרומתו של בעלי למפעל החינוכי של אליאנס בירושלים, ביפו ובאיזמיר'.⁶³ עד כאן על שותפיו של בן־יהודה, ועתה לקובץ עצמו.

ד. התכנית החינוכית שבבסיס הקובץ

ראשיתו של 'קובץ מאמרים לקריאה' בתכנית חינוכית להוראת העברית של משה פרסקו (Moïse Fresco), מורה בבית הספר של כי"ח בדמשק, ולאחר מכן מנהל של אחד מבתי הספר של כי"ח באסתאנבול. בשנת 1884 ביקש ועד חברת כי"ח בפרזיז מפרסקו להכין דו"ח על מצב בתי הספר של אליאנס, ובתוך כך לבחון את דרך ניהולו של בית הספר 'התורה והמלאכה' בירושלים.

הדו"ח, הכתוב צרפתית,⁶⁴ הופנה לנשיא אליאנס בפרזיז והוגש ב־4 ביוני 1884. פרסקו מתח ביקורת חריפה על שיטות ההוראה של העברית בבתי הספר של אליאנס, תיאר בהרחבה את שיטת ההוראה העברית של אליעזר בן־יהודה בבית הספר בירושלים ושיבח אותה מאוד. הדו"ח של פרסקו הוא אחת העדויות הבודדות של עד ראייה, המעיד מכלי ראשון על שיטת ההוראה של בן־יהודה. לכן ראוי להביא ממנו בהרחבה כמה קטעים:

כידוע לך, בדרך כלל, הוראת הלשון העברית ברוב בתי הספר של אליאנס גרועה מאוד, מפני שאנשי הסגל הם לעתים קרובות בורים או מפני ששיטות ההוראה זקוקות לשיפור.

61 שם, עמ' 378; למקור ראו: חב"י [חמדה בן־יהודה] מלונדון אל קרישבסקי, יולי 1898, אצ"מ, A.39\6.

62 שם, עמ' 212.

63 Archives AIU Turquie LXXX E 936.1: 'Aidez moi [sic], Monsieur le Président, en raison de mon âge et de ma santé et en souvenir des services rendus par mon mari à l'œuvre scolaire de l'Alliance à Jérusalem, Jaffa et Izmir'

64 Archives AIU Israël XXVI E 83 (Jérusalem, Nissim Behar, 1881–1884): le rapport de Moïse Fresco au Président de l'Alliance à l'Alliance, Jérusalem, 4 juin 1884 sur Eliezer Ben Yehouda, Ben Jehouda כתבו את שמו של בן יהודה בצורות שונות: Ben Jehouda, Ben Jehouda.

המנהל המנסה לתקן זאת אינו מצליח ובסופו של דבר מאבד עניין בחלק הזה של התכנית. התלמידים משתעממים בשיעורים בעברית ועושים הכול כדי להשתחרר מהם. בבית הספר בירושלים מלמד את העברית באופן מושלם מר בן־יהודה. המורה הזה איננו רק הבראיסט דגול, אלא הוא גם מתמצא היטב בלשונות ובמדעים. הוא יישם בהוראת העברית אותן שיטות המקובלות בהוראת הלשונות החיות. אין הוא מתרגם את התנ"ך לא לז'רגון אספניול לא לז'רגון גרמני ולא לז'רגון ערבי. התלמיד קורא וההסברים ניתנים בעברית; למילה קשה נותנים פירוש במילה קלה יותר. כשאנו קוראים בשיעור קטעים בצרפתית, אנו נותנים הסברים בצרפתית. מר בן־יהודה עושה אותו דבר בהוראת העברית. אחרי קריאת פרק, על התלמיד לספר בדרכו את הקטע בעברית. ואין מקדישים כאן יותר זמן לעברית מאשר במקומות אחרים. מר בן־יהודה אינו סובל שידברו בכיתה לשון אחרת וכך גם בחיק משפחתו. בנו בן השנה וחצי דובר עברית כמו מלאך.⁶⁵

פרסקו הציע להכשיר מורים שילמדו עברית ברשת אליאנס לפי שיטת בן־יהודה, והמליץ להוציא לאור אוסף של קטעי קריאה בעברית לשימושם של תלמידי בית הספר. לפי הדו"ח, פרסקו שכר את שירותיו של בן־יהודה כדי שיקין ספר בן שלושה חלקים לפי רמות הלומדים: מתחילים, בינונים ומתקדמים: 'מר בן־יהודה עסוק כרגע בהכנת החלק הראשון למתחילים, וחלק ניכר ממנו הוא כבר סיים. כל הקטעים כתובים בסגנון צח, אך פשוט וקל. הם מתאימים באופן מושלם למתחילים.'⁶⁶

פרסקו התייחס גם לתכנית הספר, שהיה אמור לכלול קטעי מוסר, קטעי מידע, פתגמים, אגדות תלמודיות, אנקדוטות קצרות מן ההיסטוריה היהודית, קיצור של דברי ימי היהודים

65 שם, שם: 'Vous savez bien que dans la plupart des écoles de l'Alliance, la langue hébraïque est généralement très mal enseignée, car le personnel enseignant est souvent ignorant ou bien ce sont les méthodes employées qui laissent beaucoup à désirer. Le directeur essaye d'y remédier, ne réussit pas et finit par se désintéresser de cette partie du programme. Les élèves s'ennuient à la classe d'hébreu et font tout leur possible pour s'en dispenser. A l'école de Jérusalem l'hébreu est enseigné à la perfection par Mr Ben Jehouda. Ce professeur est non seulement un hébraïsant émérite, mais encore il est très instruit dans les langues et les sciences. Il a appliqué à l'hébreu les mêmes méthodes que pour les langues vivantes. Il ne fait traduire la bible ni en jargon espagnol, ni en jargon allemand, ni en jargon arabe. L'élève lit et les explications sont faites en hébreu; le mot difficile est rendu par un mot facile. Lorsque nous faisons une leçon de lecture en français, les explications nous les donnons en français, et non en jargon. Mr Ben Jehouda fait de même pour l'hébreu. Après la lecture d'un chapitre, l'élève est tenu de raconter le morceau lu, à sa façon, toujours en hébreu. Et cependant, on ne consacre pas ici plus de temps à l'hébreu que partout ailleurs. Mr Ben Jehouda ne souffre pas qu'on parle une autre langue dans sa classe et même dans son ménage; son enfant âgé d'un an et demi parle l'hébreu comme un chérubin'

66 שם, שם: 'Mr Ben Jehouda s'occupe en ce moment du cours élémentaire dont il a terminé une bonne partie. Tous les morceaux sont écrits dans un style pur mais simple et facile. Ils conviennent parfaitement à des enfants qui commencent'

עד ימינו, מושגים בגאוגרפיה של ארץ ישראל, וכן חוקים פשוטים בדקדוק, תרגילים ללימוד דקדוק ולניתוח הלשון וההטיות, ולבסוף – תרגילים בסגנון ובחיבור:

ברגע שמלמדים עברית בכל בתי הספר של אליאנס (וגם בבתי הספר לבנות) ומקדישים לכך לא מעט זמן, צריך לחשוב על אמצעים שיהפכו את ההוראה הזאת ליותר נבונה ויותר רציונלית. כל מה שראוי שילמדו אותו, ראוי שילמדו היטב. חשבתי על שני אמצעים ואני מגישם לאישורכם.

1. אפשר להכשיר מורים טובים לעברית בבית הספר בירושלים (כפי שהכשירו מורים טובים לערבית) ולשלוח אותם לערים השונות בתורכיה.

2. לפרסם ספר טוב של קריאה בעברית בדומה לספרים של קריאה בצרפתית ולהפיץ את הספר הזה בבתי הספר. אמנם הספר הטוב ביותר אינו שווה ערך למורה טוב, אבל ספר הוא עזר; אם אינו בא במקום המורה, הוא יכול לסייע לו ולהפוך את המשימה שלו לקלה יותר. המנהל ואני שכרנו את מר בן-יהודה כדי שיחבר את הספר הקטן הזה.⁶⁷

בהמשך פירט פרסקו את שמונה החלקים שמהם אמור היה הספר להיות בנוי, וסיים בהערה לגבי הזיקה בין הוראת הדקדוק לבין הוראת המקצועות השונים:

כל החלקים האלה יהיו ביחד ולא כפרקים נפרדים, הכוונה לכך ששיעור בדקדוק יופיע אחרי אנקדוטה היסטורית ושיעור בגאוגרפיה אחרי שיעור בלימוד מושגים, כדי להשיג את הגיון הרב ביותר של השיעורים. מיד לאחר שתסתיים העבודה יישלח אליכם כתב היד כדי שתוכלו לבחון אותו לפני הדפסתו.⁶⁸

67 'Du moment qu'on enseigne l'hébreu dans toutes les écoles de l'Alliance (et même dans les écoles des filles) et qu'on y consacre une bonne partie du temps, il faudrait penser aux moyens de rendre cet enseignement plus intelligent et plus rationnel. Tout ce qui mérite d'être enseigné mérite aussi d'être bien enseigné. J'ai pensé à ces deux moyens que je soumets à votre approbation.

1. Il ne serait pas impossible de former de bons professeurs d'hébreu à l'École de Jérusalem (comme on y a formé deux professeurs d'arabe) et de les envoyer dans les écoles des différentes villes de la [sic] Turquie.

2. Publier un bon livre de lecture en hébreu dans le même genre que les livres de lecture français et répandre des exemplaires de cet ouvrage dans les écoles. Le meilleur des livres ne vaut pas un bon maître, c'est vrai, mais un livre est un auxiliaire; s'il ne supplée pas le maître, il l'aide et rend sa tâche plus facile. Le directeur et moi, nous avons engagé Mr Ben Jehouda à composer ce petit livre. La méthode sera divisée en trois parties : Cours élémentaire, moyen, supérieur'

68 'Toutes ces parties seraient mélangées et ne formeraient pas des chapitres séparés; c'est-à-dire qu'une leçon de grammaire se trouverait après une historiette et une leçon de géographie après une leçon de choses, de façon à obtenir la plus grande variété dans les leçons. Dès qu'il sera terminé, l'ouvrage vous sera expédié afin que vous puissiez l'examiner avant sa publication'

פרסקו עצמו הכניס לאחר מכן לבית הספר שבניהולו, ששכן ברובע חסקוי (Hasköy) באסתאנבול, תכנית מודרנית להוראת עברית. בן־יהודה פרסם ב'הצבי' את מכתבו של פרסקו לנסים בכר, שבו תיאר פרסקו את שיטת ההוראה של העברית בבית הספר שבניהולו:

בימים האלה כוננתי בבית ספרי שיעור מיוחד לתלמוד לשון עברית. עשרה מתלמידי הבי [כך!] ילמדו בשעות מיוחדות, מלבד כל הלמודים לפי הפרוגרם, את לשון עברית לכל פרטיה מפי הרב של בית הספר הוזה היודע היטב לשון עברית. התלמידים ילמדו לקרא בעתונים העבריים ולכתב עברית. גם ילמדו האגדות ודברי המוסר שבהתלמודים, ואנו מקיים כי בעוד זמן מה נוכל לתת תמיכה קטנה לתלמידים האלה למען יוכלו להתמיד בלמוד הוזה. חברה אחת פה הבטיחה לנו עזר וסעד לתכלית זו.⁶⁹

התכנית של פרסקו הייתה, ככל הנראה, הבסיס של שני הספרים שחיבר בן־יהודה לתלמידי בית הספר של אליאנס בירושלים.⁷⁰ הספר הראשון, המוכר היטב, הוא המקראה הראשונה לילדים שראתה אור בארץ ישראל: 'מקראה לילדי בני ישראל'.⁷¹ הוא חיבר אותה בשנת 1887 יחד עם דוד ילין. נכללו בה קטעים נבחרים שנלקחו ממקורות יהודיים, יסודות הדקדוק העברי ותרגילי לשון. בספר הוזה נעשה ניסיון לשלב את התפיסה המסורתית של לימוד הלשון באמצעות תרגול של יסודות הדקדוק יחד עם קטעי קריאה.

לספר האחר, הקובץ הדו־לשוני שפרסם בן־יהודה עם המורה חיים קלמי כעשרים שנה אחרי שפרסקו כתב את הדו־"ח שלו, יש אופי שונה לגמרי. הוא נולד ככל הנראה לשמור על העברית, שמעמדה ירד בבית הספר אחרי שבן־יהודה פרש ממנו, ועוד יותר מכך אחרי שנסים בכר הוחלף באלברט ענתבי. בן־יהודה קיבל על עצמו ככל הנראה את המלאכה כיוון שראה בקובץ דרך יעילה להבטיח את מעמדה של העברית ברשת אליאנס, על ידי הוראתה בצד הצרפתית באמצעות מבחר של קטעים מודרניים.

בהקדמתם הסבירו העורכים שהקובץ נועד לתלמידים המתחילים ללמוד את שתי הלשונות כאחת, ותיארו את מבנה הקובץ. הוא כלל שני סוגי תרגום: תרגום 'מילולי' של מילה תחת מילה, ותרגום 'ספרותי', מעין וריאציה על המסורת הצרפתית בהוראת לשונות זרות, שבה תרגלו התלמידים תרגום משפה זרה לשפת האם (version) ותרגום משפת האם לשפה זרה (thème). התרגום המילולי נועד לדבריהם 'לתת מקום להתחחד לשכל הילדים ולהשיג הבדל דרכי שתי הלשונות בהעתקת הרעיונות במלים'.⁷² על התרגום האחר, שכונה על ידם 'ספרותי', העידו המחברים, שהוא כתוב 'בלשון העברית החיה הנהוגה בספרות ובדבור בזמננו'.⁷³ עצם הניסיון לתת בכתב ביטוי לא רק ללשון הספרותית אלא גם ללשון העברית המדוברת היה בגדר יוזמה חלוצית וחדשנית.

69 אב"י, 'תלגרמים', הצבי, 19.6.1896, עמ' 1.

70 לאחר שכמה שנים קודם לכן, בשנת תרמ"ג (1883), הוציא לאור את 'ספר ארץ ישראל'.

71 ילין ובן־יהודה (לעיל, הערה 9).

72 אליעזר בן־יהודה וחיים קלמי, 'הקדמה', קבץ מאמרים לקריאה (לעיל, הערה 41).

73 שם, שם.

ה. היחס ללימודי העברית באליאנס

בהוצאתו לאור של הקובץ, כמו במקרה של 'מקרא לילדי בני ישראל', ניכר שחברת 'כל ישראל חברים' אימצה את התפיסה של בן-יהודה, שאין לבסס את הוראת העברית על לימוד נפרד של הדקדוק ויש לתרגל את הדקדוק באופן טבעי, תוך כדי קריאה ותרגום של מבחר טקסטים. אנשי אליאנס החליפו את הלימוד המכני והטכני של קריאת עברית בשיטת לימודים שנועדה להכשיר את התלמידים לידיעה אקטיבית ואוריינית של העברית. במאמר שפרסם בן-יהודה על בית הספר ביפו בשנת 1896 הוא ייחס את זכות הראשונים להוראת 'עברית בעברית' לחברת 'כל ישראל חברים':

ואולם אין אנו רשאים לקפח זכות בתי ספר האחרים בארצנו, ועלינו להגיד האמת, כי בית הספר הראשון אשר בו החלו ללמד עברית בתור לשון, 'עברית בעברית' הוא בית הספר 'התורה והמלאכה' שתחת ראשות האדון נסים בכר, ובכל שני קיומו לא חדלו מלמד בו 'עברית בעברית', ובעת האחרונה נעשתה בו קדמה גדולה בזה. מפני סבות אחדות לא תפשה עוד בו לשון עברית אותו המקום שהיא צריכה לתפש ושייש לה בבית הספר ביפו. אך בו הבינו בראשונה סוד הדבור וכחו, וממנו יצאה התורה לכל יתר בתי הספר.⁷⁴

השינוי שחל ביחסה של כ"ח להוראת העברית, מלימוד שיאפשר קריאה – לעתים לא אוריינית – של הקנון היהודי להוראתה כשפה חיה לא נעלם מעיניהם של אנשי היישוב החדש. כך עולה לדוגמה ממכתבו של הלל יפה לאחד העם ב־16 ביוני 1897. בתגובה על מאמר ב'השילוח', שבו גינה אחד העם את שיתוף הפעולה בין בית הספר (העברי) היפואי לכ"ח, תיאר הלל יפה את עמדתה של כ"ח כלפי הוראת העברית בבתי הספר שלה ואת היתרונות של שיתוף הפעולה אתה בתחום החינוך:

חברת כ"ח אינה מלגלת עוד על השאלה הזאת, כמו לפני (כל יגיעתכם לשווא היא), אלא דנה בה בכובד ראש. המפקח השוהה בארץ, מר בנדיקט, הוטל עליו לחקור את שאלת השפה העברית. כל חפצו הוא, לדבריו, להיווכח, כי לימוד השפה העברית אינו גורע מאומה משאר הלימודים הנחוצים. אנו מקווים שגם הוא ייווכח בזה כמונו. ואם תחליט כ"ח שאין היא יכולה לתמוך בבית-ספר כזה – מה הפסדנו? כבר יש לנו ניסיון, ניתנה דוגמה. הרעיון שהיה בעיני רבים קודם-לכן כפרי דמיון נועז, מוצא לו היום הסכמה גמורה כמעט בכל מקום. ומוסד נכבד כמו כ"ח לא יוכל שלא להתחשב, לפחות בעתיד, בדעת הקהל, לאור תוצאות הניסיון. בלי תמיכת כ"ח נהיה אנוסים להקטין את בית-הספר, כי מקורותיו דלים הם, ואולי לסגור אותו. אולם קיומו לא היה לשווא, ובעתיד יפתחו עוד בתי-ספר כאלה. ואני אומר וחוזר: אין טעם להתייאש. הפקודה על סגירת המחלקה הרביעית באה מפה, ולא מפאריס.⁷⁵

74 [אליעזר בן-יהודה], 'דברי ימי השבוע', הצבי, 13.11.1896, עמ' 1.

75 הלל יפה, 'אל אחד העם', דור מעפילים – זכרונות, מכתבים ויומן, ירושלים תשל"א, עמ' 174-175; ככל הנראה נפלה שגגה בתאריך המכתב, שנדפס שנים רבות לאחר שנכתב, מפני שמאמרו של אחד

במבט לאחור ציין בגאווה נרסיס לָוֶן, מי שהיה נשיאה של כ"ח, את התפקיד שמילאה כ"ח בהנחלת העברית בארץ ישראל. לון אמנם הכיר בכך ש'שאיפות הציונות' אינן 'לפעמים מתאימות להשקפות אליאנס', אבל תבע זכות ראשונים על השיטה של הוראת 'עברית בעברית', שאותה שאלו, לדבריו, ה'ציונים' מבתי הספר של אליאנס:

אם ידיעת השפה העברית צריכה לשמש בכדי להבין היטב על ידה את התנ"ך ואת דברי הנביאים, ולהפיק ממנה את הלקח הראוי בנוגע לתפקיד שהוטל על בני ישראל להפיץ בעולם את הרעיונות הקדושים של צדק, יושר, ואחוה-אנושית – הרי למוד זה אינו חדש ולא הציונים הם מחולליו. במטרה כזו הכניס האדון נסים בכר, מנהלו הראשון של ביה"ס של כ"ח בירושלים, את למוד השפה העברית עפ"י השיטה הטבעית – לתוך תכנית-הלמודים הכללית.⁷⁶

לון הציע לראות את אליאנס כחברה שוות זכויות בין התנועות שנטלו חלק במה שכינה בנימין הרשב 'המהפכה היהודית המודרנית'.⁷⁷ ובלשונו של לון, הן דחפו את היהדות לעתיד שונה ולגורל חדש:

צריך להכיר כאן תודה לשאיפות הציוניות, אפילו אם הן אינן, לפעמים, מתאימות להשקפת האליאנס [כך]. הציוניות אינה אלא צורה אחת מצורות התנועה הכוללת הדוחפת את היהדות בדרך גורלה החדש, תנועה שאפשר לראותה בכל חלקי התבל ושהיהודים וקדמת ההשכלה הכללית עוזרים לה הרבה.⁷⁸

מכל אלה עולה, שמנקודת המבט של אנשי אליאנס, כ"ח תרמה תרומה נכבדה לאחד הצעדים החשובים ביותר של הציונות: הנחלת העברית כשפה חיה בבתי הספר בארץ ישראל. עם זאת, הוא מייחס להוראת העברית תפקיד שונה בתכלית, שכן היא קשורה אצל לון: 'לתפקיד שהוטל על בני ישראל להפיץ בעולם את הרעיונות הקדושים של צדק, יושר, ואחוה-אנושית'. אכן, חשוב להדגיש כי בשום שלב לא הייתה כ"ח שותפה להשקפה הלאומית של בן-יהודה ולראייתו את הנחלת הלשון העברית כמעשה לאומי. גם מכתבו של הלל יפה לאחד העם מעיד שאימוץ שיטתו של בן-יהודה בבתי הספר של כ"ח נבע לא מקבלת התפיסה שיש ללימודי העברית חשיבות לאומית ממדרגה ראשונה, אלא מן הרצון ללמד עברית בצורה יעילה יותר, כדי להבטיח את היכולת של התלמידים לקרוא את הקנון היהודי באופן אורייני. הוראת הצרפתית 'הייתה ונשארה אבן היסוד בבתי הספר של כ"ח'.⁷⁹

מעיון במכתבים ובדו"חות המצויים של הנהלת אליאנס עולה, כי גם אם מורי אליאנס היו מסורים מאוד לעניין העברית, הרי בעיני הנהלת החברה היא הייתה ונותרה משנית להוראת השפה הצרפתית. בדיעבד, ממרחק של שנים, יכול היה נרסיס לון לטעון, שחברת 'כל ישראל

העם התפרסם בשנת 1901. ראו: אחד העם [אשר גינצבורג], 'שאלות ארץ ישראל', השלח, 7 (תרס"ב), עמ' 5-16.

76 נרסיס לון, חמשים שנות הסטוריה, תרגם אברהם אלמליח, ב, ירושלים תרפ"ב, עמ' 285.

77 בנימין הרשב, 'מסה על תחיית הלשון העברית', אלפיים, 2 (תש"ז), עמ' 9-54.

78 לון (לעיל, הערה 76).

79 רודריג (לעיל, הערה 4), עמ' 41.

חברים' מילאה תפקיד מרכזי בהנחלת העברית, מפני שבבתי הספר שלה פותחה ונוסחה לראשונה השיטה של הוראת 'עברית בעברית'. ואולם, גם לון הודה שהנחלת העברית לא עמדה בראש מעייני החברה.

ואכן, לאחר שעזב בכר את בית הספר בירושלים ניכרה ירידה במעמדה של העברית, כפי שעולה מדבריו של יורשו של נסים בכר בניהול בית הספר, אלברט ענתבי. במכתב שפרסם ב'ג'ואיש אקספוננט', וחלקים ממנו הובאו ב'השקפה', הוא עמד במפורש על מעמדה השולי של העברית בתכנית הלימודים של בית הספר: 'אנחנו מלמדים את השפה העברית, אף כי איננו עושים ממנה את עקר מטרותינו בעבודתנו. אנחנו מלמדים את ילדינו מוסר יהודי, תנך ותלמוד, אבל איננו חושבים לנחוץ להקריב את עתם היתר ארוכה של תלמידינו בתרגיל אמונה או בלמוד עברית'.⁸⁰

ו. מבחר הקטעים שנכללו בקובץ

הקטעים בקובץ נלקחו כאמור ברובם ממקורות צרפתיים ורק כמה מהם נלקחו ממקורות יהודיים. ניתן לזהות בקלות יחסית את הקטעים שנלקחו מן המקורות היהודיים בזכות הרשימה המופיעה בסוף הקובץ. כך, לדוגמה, הקטע הלקוח מספרו של היינריך צבי גרץ, 'ספר דברי ימי ישראל',⁸¹ או שמונה הקטעים שנלקחו מתוך הספר עב הכרס: *Les matinées du samedi* (בשבת *Livre d'éducation morale et religieuse à l'usage de la jeunesse Israélite*) לפני הצהריים: ספר לנוער היהודי ללימוד מוסר ודת). מדובר בספר הכולל מאות קטעי מוסר ודעת, שנועדו לשיעורי יהדות בשבת בבוקר לילדים ולבני נוער יהודים. הספר ראה אור לראשונה בינואר 1842,⁸² כמעט כעשרים שנה לפני הקמת אליאנס בשנת 1860, ונדפס מאז במהדורות רבות.

רוב הקטעים נלקחו מיצירות מופת כמו 'עלובי החיים' לויקטור הוגו ו'היהודיים' לז'אן ז'אק רוסו, וממקראות צרפתיות שונות שרווחו במאה התשע עשרה אבל קשה מאוד לאתרן היום. בעזרת רשימת המקורות שהופיעה בסוף הקובץ עלה בידי לזהות כמה מן המקורות של מקצת הקטעים (ראו בנספח), אבל לא הצלחתי לאתר את כל המקראות שעמדו לרשותם של בן-יהודה וקלמי. קשה להניח שבן-יהודה וקלמי חיפשו את הקטעים לקובץ בכתבי קלסיקונים כמו ז'אן בטיסט רוסו (Jean-Baptiste Rousseau, 1671–1741) או שרל ז'ורדן (Charles Jourdain, 1817–1886), וסביר שהקטעים כבר נכללו בספרי הקריאה והלימוד שהיו מותרים לשימוש בבתי הספר של כ"ת. דוגמה לספרים כאלה ניתן למצוא ברשימה שהוכנה בשנת 1883–1884

80 [אב"י], 'האדון ענתבי ורבי מאיר', השקפה, 14.11.1902, עמ' 80.

81 ראו העיבוד הפופולרי של שפ"ר (שאל פינחס רבינוביץ): צבי [היינריך] גרץ, ספר דברי ימי ישראל, ג, וורשה תרנ"ד, עמ' 124–127; ואולי הקטע בצרפתית נלקח מן התרגום לצרפתית: Heinrich Graetz, *Les Juifs sous Charlemagne: Histoire Des Juifs*, ch. XIV, De L'allemand / Par M. Wogue, Paris 1882–1897, pp. 640–750

82 G. Weil (ben Levi), *Les matinées du samedi: Livre d'éducation morale et religieuse, A l'usage de la jeunesse israélite*, Paris [1842] 1859

בחברת כ"ח בפריז.⁸³ אנו גם יודעים שספרים שנשלחו מכ"ח לארץ ישראל לקראת סוף שנת 1894, אחרי שנסיים בכר הצליח להקים בירושלים ספרייה בבית הספר של כ"ח. האם המקראות האלה היו בין הספרים שנשלחו לארץ? אני מתקשה לענות על כך, מפני שהספרייה חוסלה למרבה הצער, ועד כה לא הצלחתי לאתר את הקטלוג שלה, אם אכן שרד.

מניתוח הקטעים שבחרו בן-יהודה וקלמי עולה, שהם נכללו בקובץ לא רק מפני שנמצאו במקראות צרפתיות בנות הזמן שהיו זמינות לקלמי ולבן-יהודה, וגם לא רק מפני שקצתם השתייכו לקלסיקה הצרפתית, אלא בראש ובראשונה בשל הערכים שנכללו בהם. קלמי ובן-יהודה בחרו כמה קטעים מתוך מאות הקטעים ששולבו במקראות הצרפתיות ובספר 'בשבת לפני הצהריים: ספר לנוער היהודי ללימוד מוסר ודת'. כמעט כל הקטעים שבהם בחרו נתנו ביטוי לערכים האורחיים והמוסריים שאותם ביקשה להנחיל חברת כ"ח, ערכים שתאמו את שאיפותיה של תנועת ההשכלה למזג את היהודי עם האוניברסלי. כמו כן, הקטעים ביטאו צורך בחיזוק הזהות היהודית והצדקה לשמירה עליה. כך, כמה מן הקטעים תיארו את היתרונות של השמירה על נאמנות ליהדות ואת 'העונש' הצפוי למי שחוטא בחוסר נאמנות לה. מוסר ההשכל של קטעים רבים התייחס לאפשרות לשמור גם על זהות יהודית וגם על נאמנות למדינה כיהודים-צרפתים מודרניים. אף שהקובץ נועד לתלמידי בית הספר של חברת כ"ח בירושלים ולכלל התלמידים שלמדו ברשת בתי הספר של כ"ח, שכולם חיו מחוץ לצרפת ובמציאות שונה מאוד מן המציאות שבה חיו יהודי צרפת, גם בכל הנוגע לזכויות האזרח שלהם – אף על פי כן נבחרו קטעים שעסקו בזהות היהודית-הצרפתית.

כאמור, קטעים שונים ענו בחיוב על השאלה: האם יכולים יהודים צרפתים לשמור על זהותם היהודית. כך, לדוגמה, הקטע השני בקובץ, 'תקווה נכזבה של מומר', מתאר קצין (ובעברית של בן-יהודה: 'פקיד בצבא צרפתי') שהתנצר, בתקווה שהתנצרותו תסלול את דרכו לעלייה בדרגה. ואולם, נפוליאון סירב להעלותו בדרגה בנימוק שקצין שהיה מוכן לבגוד באלוהיו עלול לבגוד גם בעמו: 'לא אעלהו לשום מעלה, מפני שאין לי אמונה בו. מי שבגד באלהיו עלול לבגוד גם בארצו'.⁸⁴

בקטע אחר סופר על המלך פרנסואה הראשון, שחלה בעת שנפל בשבי וביקש שישלחו לו רופא יהודי, מפני ש'הרופאים היהודים היו מפורסמים בזמן שהוא בעומק מדעם'. ואולם, כאשר התברר שהרופא היהודי הוא מומר, סירב המלך לקבל ממנו טיפול. המלך ציין שאם הרופא המיר את דתו כדי לסייע לקריירה שלו, סימן שאינו בוטח ביכולתו כרופא: 'לו היה הרופא הזה באמת חכם גדול, כי אז לא היה לו צורך להמיר דתו למען כבש לו דרך בחיים'.⁸⁵ מסר דומה מופיע בסיפור על יהודי שביקש להחליף את שמו ונתקל בסירוב. ההנמקה לסירוב הייתה כפולה: שמו, אברהם, הוא השם של אחד האבות 'שבכל העולם מכבדים', וגם משום שבבקשה טמונה ההנחה כי בעל שם יהודי אינו יכול ליהנות בצרפת משוויון זכויות:

Alliance Israélite Universelle, Livres scolaires et matériel de classe, AIU, France XIE1, 83
1883-1884

בן-יהודה וקלמי (לעיל, הערה 41), עמ' 4-5. 84

שם, עמ' 7-9. 85

LES MATINÉES DU SAMEDI,

LIVRE D'ÉDUCATION MORALE ET RELIGIEUSE,

A L'USAGE DE LA JEUNESSE ISRAËLITE,

PAR G. BEN LEVI,

Ancien Membre du Comité communal des Écoles Israélites de Paris,

AVEC UNE PRÉFACE, PAR S. CAHEN,

Rédacteur des ARCHIVES ISRAËLITES DE FRANCE.

« Continuez à instruire la jeunesse et à combattre, par vos efforts incessants, les préjugés qui peuvent exister encore contre les Israélites; rappelez-vous que l'eau qui tombe goutte à goutte, finit par user la pierre la plus dure. »

(Réponse de S. M. LOUIS-PHILIPPE, 1er, Roi des Français,
à M. CRÉMIER, Vice-Président du Consistoire central).

TOME I.

PARIS,

AU BUREAU DES ARCHIVES ISRAËLITES DE FRANCE,
Rue Pavée, N° 1, au Marais.

1842.

שער הספר *Les matinées du samedi* (בשבת לפני הצהריים):
ספר לנוער היהודי ללימוד מוסר ודת), ספריית כל ישראל חברים, פריז
(Archives AIU, Paris)

'בהיות שהיהודי בצרפת הוא אזרח שוה בכל החקים ליתר אזרחי הארץ, אינו צריך להסתיר את דתו'.⁸⁶

מקום רב ניתן בקובץ לערכים אוניברסליים ברוחה של חברת כ"ח. לדוגמה, הסיפור 'עשיר ועני', המספר על שני חברי ילדות. האחד, איש עסקים עשיר, מתגרה באחר, מורה עני, והלה משיב: 'אדוני איננו יותר חפשי ממני, ענה המורה. אדוני עשיר, זה אמת, אבל, אדוני כילי ואין לאדוני שום שליטה על עשרו. ולי אין מאומה, גם זה אמת, אבל הדעת למדתני לא להצטרך לעשר ואין הבדל בינינו'.⁸⁷

גם קטעים אחרים, כמו 'החכם האמיתי', 'סימן לצדקה' ו'הנוטע הזקן', נותנים ביטוי לערכים אוניברסליים ועוסקים בענוות המשכיל, בדאגה לדורות הבאים ובמעשי צדקה, ונכללות בהם אמרות כגון: 'אני ידע כי אינני ידע מאומה בערך מה שיש לי עוד ללמד'; או תשובתו של 'איש עברי זקן' לקיסר הרומי אדריאנוס, שלעג לו על כך שנטע עץ תאנה, תשובה שמקורה במדרש תנחומא: 'אני עבד למען ילדי. אבותי נטעו בשבילי האילנות שאכלתי את פריהם כל ימי חיי, ולכן הישר הוא שאטע אני למען ילדי'.⁸⁸

הקובץ כולל, לדוגמה, קטע שנלקח מספרו של גדול ההיסטוריונים היהודים במאה התשע עשרה, היינריך צבי גרץ, קטעים מספר קריאה לשבת לילדים יהודים, קטעים מן הקנון הצרפתי וקטעים מתוך מקראות צרפתיות. שילוב זה מבטא את התפיסה של כ"ח, שתרבותם של יהודים צרפתים בני הדת היהודית ובעלי זהות צרפתית-יהודית מאפשרת להם להיות נאמנים לערכים האוניברסליים ולמסורת אבות כאחת.

*

ממעורבותו של בן-יהודה בחיבור הקובץ ובתרגומו לעברית מצטייר סיפור מורכב על היחס של כ"ח לעברית, על המאבק להכנסת העברית כשפה הלאומית ביישוב היהודי בארץ ישראל, ולא פחות מכך על פועלו של בן-יהודה. ניתוח החיבור שלפנינו מלמד על השוני שהיה קיים בין המדיניות המוצהרת של אליאנס ויחסה העוין, או לכל הפחות האדיש, ללאומיות היהודית ולציונות, ובין פעולותיה במציאות התרבותית ביישוב היהודי בארץ ישראל.

נראה כי בשני עניינים מרכזיים במפעל הלאומי מילאה חברת 'כל ישראל חברים' תפקיד חשוב: בעידוד החזרה לעבודת האדמה – הקמתו של בית ספר חקלאי במקווה ישראל – ובהנחלת הלשון העברית והפיכתה לשפה המדוברת של היישוב היהודי על ידי אימוץ השיטה 'הטבעית' של הוראת 'עברית בעברית', שהפכה אבן יסוד במערכת החינוך העברית. בן-יהודה עצמו נטל חלק בהכנת הקובץ, ולא רק מפני שהיה לו עניין אישי ביחסים טובים עם אליאנס בגלל האפשרויות הכלכליות שנפתחו בפניו, אלא גם מפני שראה בכך הזדמנות פז להבטיח את מעמדה של העברית בתכניות הלימוד של אליאנס ולבסס את מקומה לצד הצרפתית. מעבר לאינטרסים האישיים והציבוריים שהיו מעורבים בהוצאה לאור של הקובץ, הפרשייה

86 שם, עמ' 16-17.

87 שם, עמ' 57-60.

88 שם, עמ' 25-28.

הזאת מספרת על שיתוף פעולה נדיר בין חסידי האמנציפציה וההתערות של היהודים בתרבות צרפת ובין מחבר 'שאלה נכבדה' (1879), מי שאיווה להשיב לעברית את גדולתה כדי שתחזור להיות, כמו הצרפתית, 'לשון חיה, יפה ועשירה' (כדבריו של בן-יהודה ב'מבוא הגדול' למילונו), ואחד ממבשרי הלאומיות היהודית המתממשת בארץ ישראל.

נספח

זיהוי המקורות של הקטעים שנלקחו מטקסטים צרפתיים וממקראות צרפתיות.⁸⁹

1. קטע 5, עמ' 9–12, 'לימוד השכלה של תועלת': Charles Jourdain, (1817–1886), 'Utilité de l'instruction', *Concours cantonal de Montmorency, Distribution des prix*, 1874
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k69601c/f12.image.r=charles%20jourdain%20réussissent.langFR>
2. קטע 6, עמ' 12–18, 'הדרויש המבוה': François Blanchet (1707–1784), 'Le derviche', *Contes orientaux, Mœurs et habitudes de l'orient*, Rouen: Mégard et cie, Imprim–Libraires, 1852, pp. 51–52
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k61394985/f55.image>
3. קטע 9, עמ' 18–21, 'שתי עצות טובות': Benjamin Franklin (1706–1790), 'Moyens', *La science du bonhomme Richard, d'avoir toujours de l'argent dans sa poche, et autres opuscules de Franklin*, Paris: L. Hachette, 1835, pp. 33–34
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6230259t/f35.image.r=Franklin%20transis%20l'âme%20de%20votre%20âme.langFR>
4. קטע 10, עמ' 21–24, 'החברות': Alfred Mézières (1826–1915), 'La camaraderie', *Éducation morale et instruction civique à l'usage des écoles primaires*, Paris, C. Delagrave, 1883, pp. 31–32
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54943815/f1.image.r=M%C3%A9zi%C3%A8res%20Martin%20caract%C3%A8re%20vif%20emport%C3%A9.langFR>
5. קטע 13, עמ' 28–32, 'חליה עומר': Joseph Joùbert (1853–1925?), Le Caire, *En Dahabièh, du Caire aux cataractes*, Le Caire, le Nil, Thèbes, la Nubie, l'Égypte ptolémaïque, Paris: E. Dentu, 1895, p. 77

89 ברשימת הספרים לבתי הספר שהכין אליאנס לשנים 1884–1883 (Archives AIU, France XIE1.) מוזכרים כמה מן המחברים שקטעים מחיבוריהם נכללו בקובץ: Fabre, Guyon[u] (1883–1884).Larousse

- <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k58140347/f89.image.r=a%20mosquée%20d'amrou%20juste%20Omar%20veuve%20juive%20Dahabièh.langFR>
6. קטע 18, עמ' 45–48, 'הכשפים': (D'après G. Manuel, Rollin, 1661–1741), *Nouveau livre de morale pratique: à l'usage des écoles et des familles*, Paris: Hachette, 1901, pp. 173–174
- <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k55352787/f185.image.r=%20Nouveau%20livre%20de%20morale%20pratique,%20%C3%A0%20l'usage%20des%20%C3%A9coles%20et%20des%20familles.langEN>
7. קטע 19, עמ' 48–51, 'מורה בית הספר': (Guyau, *Journal général de l'enseignement primaire*, 28.12.1890, 52, p. 826)
- <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5423272m/f10.image.r=Guyau%20enfants%20bient%C3%B4t%20disperserez.langFR>
8. קטע 30, עמ' 78–79, 'L'âne et le campagnard': (Jean-Baptiste Rousseau (1671–1741), *Œuvres complètes de Boileau-Despréaux / Nicolas Boileau. précédées des Œuvres de Malherbe / François de Malherbe. et suivi des Œuvres poétiques de J.-B. Rousseau / [Jean-Baptiste Rousseau], La vie de Malherbe / Racan; avec les notices de M. Amar sur Boileau et sur J.-B. Rousseau*, Paris: Firmin–Didot frères, 1857, p. 710)
- <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54009284/f725.image.r=Rousseau%20âne%20campagnard%20grison%20licou.langFR>
9. קטע 32, עמ' 81–85, 'Washington et sa mère': (Joseph Fabre (1842–1916), *Les Libérateurs, ou l'Héroïsme civique en action*, Paris: C. Delagrave, 1882, pp. 185–188)
- <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6575633b/f187.image.r=mary%20washington%20fabre%20veuve%20George.langFR>
10. קטע 38, עמ' 100–103, 'Situation heureuse des juifs dans l'empire franc et déclin de l'exilarcat en orient': (Heinrich Graetz, *Histoire des Juifs*, Traduction par Lazare Wogue, Moïse Bloch, A. Lévy, 1888, 3, pp. 336–352)
- https://fr.wikisource.org/wiki/Histoire_des_Juifs/Troisi%C3%A8me_p%C3%A9riode,_premi%C3%A8re_%C3%A9poque_

figures of the 'Old Yishuv'. Contrary to the common perception of an uncompromising rivalry between Ben Yehuda, the AIU, and the 'Old Yishuv', this project attests to a willingness to join hands. Despite having different worldviews, Ben Yehuda worked together with Haïm Calmy (1851–1933), a teacher at the AIU's Jerusalem school, and with the Sephardic Rabbi Yaacov Meir (1856–1939) for the publication of the compendium.

The texts selected for inclusion point to an effort to combine Jewish ancestral tradition with the French cultural heritage. The compendium consists of pieces taken from Godchaux Weil's (Ben Lévi's) *Les matinées du samedi* (1842) – a Jewish equivalent of a Sunday school reader – side by side with excerpts from works by canonical French writers like Jean Jacques Rousseau and Victor Hugo; from Heinrich Graetz's *History of the Jews*; and from French popular readers of the time. These texts reflected and expressed the AIU's understanding of the Jews of France as French people of the Mosaic religion, and they asserted the Jewish-French identity that the AIU wished to impart to the pupils in its schools. Whether in French or in Hebrew, the texts did not even hint at an ideology of national revival in Eretz-Israel.

The compendium also teaches us that despite the AIU's indifferent and often hostile attitude towards Jewish nationalism, it nonetheless supported the teaching of Hebrew as a living language and hence emphasized Hebrew literacy rather than mere technical proficiency in the language. In fact, the AIU was among the vanguard in introducing the 'natural' method of teaching 'Hebrew in Hebrew' into its schools, which later became one of the most significant nation-building projects of Zionism and the Yishuv. Ben Yehuda, for his part, joined the venture not only because it helped him financially, but also because he found in it a golden opportunity to secure the standing of Hebrew in the AIU school curriculum. Furthermore, in addition to the publication of this booklet, the AIU also provided generous financial support for the publication of Ben Yehuda's dictionary.

the function of the halakhah in the inner world of Shabbetai Zevi, and the manner in which he communicated with his community as the messiah of the masses.

Shabbetai Zevi's personal declarations, letters, and also the 'strange doings' for which he acquired a reputation in the course of his years of activity, are analyzed and deciphered in light of their close relationship to normative halakhah. A close examination of these diverse gestures reveals the importance for Shabbetai Zevi of halakhic stringency. From here a new impression of his inner world and of his messianic pretensions emerges. Shabbetai Zevi was a messiah who was strict about the legal minutiae of Judaism, even after his conversion. He creatively incorporated different halakhic traditions such as the tradition of penitence (*teshuvat hamishqal*) of the German pietists, the dispensation for a prophet to rule on the annulment of certain religious laws just as a 'temporary measure' (*hora'at sha'ah*) as referred to by Maimonides, and laws from the Shulḥan Arukh on topics such as the kindling of the Sabbath candles and laws of interposition (*ḥaṣiṣah*) relating to the ritual laving of the hands. Shabbetai Zevi incorporated all these laws in the greatest detail. The halakhic discourse between Shabbetai Zevi and his followers treats these diverse gestures as 'laws of the Temple', that is, laws practiced and permitted only in the Temple, such as the consumption of a certain animal fat (*ḥelev*), as distinct from the customary law practiced outside of the Temple. The message articulated through this discourse points to his messianic consciousness, namely his recognition of his own potential as the messiah.

ON THE PUBLICATION OF A BILINGUAL ANTHOLOGY
BY ELIEZER BEN YEHUDA AND HAÏM CALMY

Zohar Shavit (pp. 435–462)

This article examines an obscure bilingual booklet in Hebrew and French, published in Jerusalem in 1904 and entitled *A Compendium of Texts for Reading/Recueil de morceaux de lecture*. This examination sheds new light on the relationships between Eliezer Ben Yehuda – at once the driving spirit behind the revival of the Hebrew language and one of the heralds of Jewish territorial nationalism – and both the Alliance Israélite Universelle (AIU), which rejected the idea of Jewish territorial nationalism out of hand, and several prominent

CONTENTS

- 295 Vered Noam: Did the Rabbis Cause the Hasmoneans to be Forgotten? A Reconsideration
- 335 Mordechai Akiva Friedman: A Complaint to the Sultan against Abraham Maimonides
- 391 Maoz Cahana: Shabbetai Zevi – the Halakhic Man
- 435 Zohar Shavit: On the Publication of a Bilingual Anthology by Eliezer Ben Yehuda and Haïm Calmy

Essays in History

- 463 Cana Werman: On Religious Persecution: A Study in Ancient and Modern Historiography

Books and Reviews

- 497 Kimmi Caplan: Historical Overviews of the Jews in America: Contexts and Characteristics
- 509 Nadav Na'aman: Shmuel Ahituv, Esther Eshel, Ze'ev Meshel and Tallay Ornan, *To Yhwh of Teman and His Ashera: The Inscriptions and Drawings from Kuntillet 'Ajrud ('Horvat Těman') in Sinai*
- 515 Joseph Shatzmiller: Simcha Emanuel, *Hidden Treasures from Europe*
- 517 Haim Saadoun: *The Jews in Algeria and Libya*, eds. Moshe Hallamish, Moshe Amar, Moris Romani
- 523 Yaron Ben-Naeh: Aviad Moreno, *Europe from Morocco: The Minutes of the Leadership of Tangier's Jewish Community (the Junta), 1860–1864*
- 529 Dov Schwartz: Marc B. Shapiro, *Changing the Immutable: How Orthodox Judaism Rewrites Its History*
- 532 Margalit Shilo: Meir Chazan, *The Modest Revolution: Women and Defense in Palestine, 1907–1945*
- 540 Research
- 544 Books Received
- XXV Summaries

ZION

Editors:

NADAV NA'AMAN, VERED NOAM, MOSHE ROSMAN, MICHAEL TOCH

Editorial Secretary:

YEHEZKEL HOVAV

VOLUME LXXXI • 3-4 • 2016

A QUARTERLY FOR RESEARCH IN JEWISH HISTORY
THE HISTORICAL SOCIETY OF ISRAEL • JERUSALEM